

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET U ZAGREBU
Odsjek za povijest umjetnosti

DIPLOMSKI RAD

**TVORNICA TEKSTILA „NADA DIMIĆ“ U ZAGREBU -
POVIJESNI PREGLED I PROBLEMI REVITALIZACIJE**

Marina Pretković

Zagreb, 2013.

TVORNICA TEKSTILA „NADA DIMIĆ“ U ZAGREBU - POVIJESNI PREGLED I PROBLEMI REVITALIZACIJE

Marina Pretković

SAŽETAK

Tvornica „Nada Dimić“ važan je segment zagrebačke industrijske baštine, s istaknutim arhitektonskim, povijesnim, kulturnim i društvenim vrijednostima, no ona danas također predstavlja još jedan u nizu zapuštenih i zanemarenih prostora u središtu grada. Za prvobitni izgled tadašnje tvornice pisačkog pribora „Penkala“ zaslužan je projektatnski studio Hönigsberg i Deutsch (1910.), dok je zagrebački arhitekt Rudolf Lubynski projektirao nadogradnju trećega kata te novo oblikovanje uličnih pročelja (1919.) kakvo se zadržalo i tijekom prenamjene u tvornicu tekstila „Nada Dimić“ te sve do danas. Iako se radi o djelu velikih imena hrvatske arhitekture, građevina je suočena sa zanemarivanjem vlasnika i nadležnih institucija te propada bez nove namjene, poput mnogih objekata zagrebačke industrijske arhitekture. S jedne je strane prisutan problem neučinkovitosti nadležnih gradskih institucija da pravovremeno reagiraju na neadekvatno postupanje s industrijskom baštinom, a s druge nepostojanje jasnih regulativa u zaštiti industrijske baštine. Velik je problem također i nedostatak osvještenosti javnosti, kao i različitih investitora koji su postali vlasnicima brojnih tvorničkih objekata, koji su nakon privatizacije i zatvaranja pogona postali samo investicijski projekti prvenstveno od lokacijske važnosti. Ovaj rad iznosi podatke dobivene arhivskim i terenskim istraživanjem povijesti tvornice „Nada Dimić“ te za cilj ima prikazati tijek njene izgradnje, kao i njeno današnje stanje, te ju razmotriti u okviru zaštite zagrebačke industrijske baštine. Prikazan je tek djelomičan pregled povijesti tvornice „Nada Dimić“ prema dostupnim podacima. Kako povijest tvornice nije detaljnije obrađivana u literaturi, ovim se radom ujedno želi ukazati na relevantnost ove građevine u kontekstu industrijske arhitekture Zagreba i naglasiti potreba za daljnjim interdisciplinarnim istraživanjem.

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Rad sadrži 65 stranica i 40 reprodukcija. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: tvornica „Nada Dimić“, tvornica „Penkala“, industrijska baština, zaštita, revitalizacija.

Mentor: dr. sc. Marko Špikić, docent, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Ocjenjivači: dr. sc. Marko Špikić, docent, dipl. ing. arh., dr. sc. Zlatko Jurić, redoviti profesor, dr.sc. Jasna Galjer, izvanredni profesor.

Datum prijave rada: _____

Datum predaje rada: _____

Datum obrane rada: _____

Ocjena: _____

Sadržaj

Uvod	4
1. Počeci industrijalizacije u Hrvatskoj	6
1.1. Industrijska arhitektura u Zagrebu	6
2. Povijest izgradnje i djelovanja tvornice „Nada Dimić“	9
2.1. Tvornica „Penkala“	10
2.1.1. Hönigsberg i Deutsch – prvi arhitekti tvornice (1910-1919)	10
2.1.2. Rudolf Lubynski i novo oblikovanje tvornice (1919-1930)	11
2.2. Novi industrijski pogoni i reorganizacija prostora (1930-1950)	13
2.3. Tvornica „Nada Dimić“ (1950-2000)	15
2.4. Smjene investitora i propadanje građevine (od 2003 do danas)	16
3. Arhitektonska i stilska analiza pročelja zgrade tvornice „Nada Dimić“	18
4. Društvena važnost tvornice	22
4.1. Tvornički pogoni i zaposlenost stanovništva	22
4.2. Tvornica kao simbol društvenih i političkih promjena	23
5. Zaštita industrijske baštine: problemi i rješenja	25
5.1. Definiranje industrijske baštine	25
5.2. Sustav zaštite industrijske baštine	28
5.3. Dvojak odnos prema industrijskoj baštini i pitanje estetike	30
5.4. Industrijska baština kao novi kulturni resurs	31
6. Zaštita zagrebačke industrijske baštine	33
6.1. Revitalizacija industrijske arhitekture u Zagrebu	34
6.2. Edukacija javnosti o potencijalima industrijske baštine	35
7. Tvornica „Nada Dimić“ danas	37
7.1. Zaštita, stanje i valorizacija tvornice	37
7.2. Pitanje revitalizacije tvornice	39
Zaključak	40
Slikovni prilozi	42
Popis ilustracija	61
Bibliografija	63

Uvod

Svijest o vrijednosti industrijske baštine i potrebi njena očuvanja u Hrvatskoj počela se razvijati od 1990-ih godina. Zagreb se tijekom povijesti istaknuo kao važno gospodarsko središte upravo zbog velikog broja industrijskih pogona, koji su od kraja 19. stoljeća počeli nicati - prvo uz željezničku prugu, a potom i u drugim dijelovima grada. Tragovi tog razvoja, vidljivi su i danas u tvorničkim građevinama koje su s rastom grada postale dio njegovog središta i neizostavan dio slike grada. Danas su te građevine, nakon što su pogoni prestali s radom, mahom zapuštene i ostavljene da propadaju. Tvornica „Nada Dimić“ važan je primjer zagrebačke industrijske baštine, koji se nalazi uz prugu i u samom središtu grada, koji također propada i čeka svoju prenamjenu. Ovaj rad iznosi podatke dobivene arhivskim i terenskim istraživanjem povijesti tvornice „Nada Dimić“ te za cilj ima prikazati tijek njene izgradnje, pregradnje i nadogradnje, kao i njeno današnje stanje, te ju razmotriti u okviru zaštite zagrebačke industrijske baštine. Kako povijest tvornice nije detaljnije obrađivana u literaturi, ovim se radom ujedno želi ukazati na relevantnost ove građevine u kontekstu industrijske arhitekture Zagreba i naglasiti potreba za daljnjim interdisciplinarnim istraživanjem.

Rad je podijeljen na sedam temeljnih poglavlja s potpoglavljima. Prvo poglavlje nudi kratak pregled povijesti industrijalizacije u Hrvatskoj, odnosno u Zagrebu. Potom slijedi povijesni pregled izgradnje i djelovanja tvornice „Nada Dimić“ – od izgradnje do danas. Na to se nadovezuje poglavlje u kojemu se analizira arhitektonska i stilska vrijednost građevine s osvrtom na njene arhitektae – studio Hönigsberg i Deutsch te Rudolfa Lubynskog. Slijedi poglavlje koje propituje društvenu vrijednost tvornice u povijesnom i suvremenom kontekstu, koju smatram važnim aspektom pri valoriziranju tvornice. Velik dio rada čini poglavlje koje se bavi zaštitom industrijske arhitekture na međunarodnoj (europskoj) razini, pri čemu se razmatraju definicije industrijske baštine, smjernice za njenu zaštitu, odnos prema ovome tipu baštine kroz povijest kao i njeni kulturni potencijali. Nakon toga se daje kratak osvrt na današnje stanje sa zaštitom zagrebačke industrijske baštine, gdje se iznose pojedini primjeri prenamjene tvorničkih objekata kao i opisi dosadašnjih projektata i zbivanja koji se tiču industrijske baštine u Zagrebu. U posljednjem se poglavlju analizira stanje tvornice „Nada Dimić“ danas. Određuje se njena očuvanost na temelju terenskog istraživanja, iznose podaci o zaštiti i dosad poduzetim mjerama te propituju mogućnosti njene revitalizacije.

U radu sam se odlučila za korištenje naziva „Nada Dimić“, jer je pod namjenom tekstilne tvornice građevina najduže funkcionirala, a i jer je po tome imenu ona danas najzapamćenija u stručnome i javnome diskursu, djelomice i zbog toga što natpis „Nada

Dimić“ i dalje stoji na glavnome pročelju zgrade, iako se još od 1990-ih ona tako službeno ne zove. Pritom se ne isključuje i njena važnost kao tvornica „Penkala“ te se pod tim imenom navodi kada se govori o razdoblju prve polovice 20. stoljeća ili kada se želi naglasiti njena prvobitna namjena.

Od arhivskih izvora u radu sam koristila materijale iz Zbirke građevinske dokumentacije Državnog arhiva u Zagrebu, koji su mi bili posebno vrijedni pri rekonstrukciji povijesti izgradnje tvornice. Važan su mi izvor informacija pružale i fotografije iz Zbirke starije fotografije Muzeja za umjetnost i obrt te fotografske zbirke Hrvatskog državnog arhiva. Ovim se putem zahvaljujem svim zaposlenicima navedenih institucija koji su mi pomagali u traženju potrebnog materijala. Od korištene literature bih posebno izdvojila radove iz zbornika *Grad za 21. stoljeće* nastalog kao rezultat konferencije o industrijskoj baštini održanoj u Karlovcu 2000. godine te tekstove Gorana Arčabića, višeg kustosa Muzeja grada Zagreba i voditelja projekta *Zagrebačka industrijska baština: povijest, stanje, perspektive*, kojemu se također zahvaljujem na vrlo korisnim naputcima i sugestijama pri počecima svog istraživanja. Kao izvor nadahnuća istaknula bih i Skup o industrijskoj baštini održan u Gliptoteci u travnju 2013. godine, gdje su me zanimljiva i raznolika predavanja ponukala na neke nove ideje i promišljanja o pojedinim segmentima industrijske baštine.

Terensko sam istraživanje provela početkom kolovoza 2013. godine, kada sam pri obilasku vanjskih i unutarnjih prostora tvornice prikupila opsežan fotografski materijal i dobila detaljniji uvid u stanje očuvanosti građevine. Kroz građevinu me proveo djelatnik Instituta IGH, Krunoslav Perić, kojemu se ovim putem zahvaljujem na susretljivosti.

I za kraj, zahvalila bih se svom mentoru, Marku Špikiću, na strpljivosti i korisnim uputama i prijedlozima, koji su mi olakšali snalaženje u za mene novoj temi, koja me zaintrigirala i zainteresirala za detaljnije bavljenje njome u svojim budućim istraživanjima.

1. Počeci industrijalizacije u Hrvatskoj

Razvoj industrijalizacije u Hrvatskoj u 19. je stoljeću tekao vrlo neujednačeno, a sam prijelaz na industrijski način proizvodnje i uvođenje parnoga stroja u pogone kasnili su u odnosu na razvijenije europske zemlje. Razlog neujednačenom razvoju prvenstveno je bila upravna i teritorijalna rascjepkanost zemlje, čije su regije bile pod upravom Habsburške Monarhije, odnosno nakon 1867. godine Austro-Ugarske monarhije i na taj je način čitava ekonomska i gospodarska politika zemlje bila podređena interesima Beča i Budimpešte. Austro-Ugarska je i sama kasnila s uvođenjem novih načina proizvodnje u odnosu na europske trendove, stoga je i na području Hrvatske prvi parni stroj uveden tek 1835. godine u Tvornici papira u Rijeci. Kako je Rijeka bila izvan carinskog područja, u njoj se od početaka otvarao veći broj raznovrsnih industrijskih pogona, što govori u prilog tome kako je politika bečkog dvora gušila i usporavala razvoj industrije u ostalim dijelovima Hrvatske. Tijekom 1830-ih i 1840-ih godina na području Hrvatske djeluju pretežno prerađivački industrijski pogoni: drvno-prerađivačka poduzeća te brodogradilišta koja se oslanjaju na drvenu sirovinu iz kontinentalnih dijelova zemlje.¹ Druga polovica 19. stoljeća bila je temeljna za izgradnju suvremene industrijske privrede, koja je i dalje bila otežana zbog nedostatka financijskih sredstava i izostanka podrške Monarhije. U početku je razvoj industrije bio temeljen na stranom kapitalu, a s vremenom nosiocem industrijskoga razvoja postaje i domaći novonastali sloj buržoazije.² Sve se veći broj industrijskih pogona pojavljuje tijekom 1860-ih i 1870-ih godina, a nakon blage stagnacije uzrokovane slomom na bečkoj burzi 1873. godine, gradnja industrijskih pogona se intenzivirala na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Tada se primjećuje i jače usmjeravnje industrijskog poduzetništva u gradska naselja, pri čemu su se po broju i raznovrsnosti industrijskih pogona, osim Rijeke, posebno istakli Zagreb i Osijek. Ipak, radilo se i dalje o manjim industrijskim pogonima te su povoljniji uvjeti nastupili tek s raspadom Austro-Ugarske, odnosno nakon 1918. godine.³

1.1. Industrijska arhitektura u Zagrebu

Razvoj industrije u Zagrebu započinje sredinom 19. stoljeća, a posebice je bio naglašen tijekom 1860-ih i 1870-ih godina kada se diljem Hrvatske također počinju intenzivnije graditi raznovrsni industrijski sklopovi. Modernizacija grada bila je usko vezana uz prometnu povezanost grada, a upravo 1860-ih godina Zagreb postaje uključen u veće

¹ KARAMAN, 1991: 182-206; ŠEPIĆ, 2001a: 29.

² GALOVIĆ, 2001: 257.

³ KARAMAN, 1991: 182-206; ŠEPIĆ, 2001a: 29.

prometne mreže. Gradnjom željezničke pruge Zidani Most – Zagreb – Sisak godine 1862., koja će se kao jugoistočni odvojak spojiti na postojeću željezničku prugu koja je povezivala Trst s Bečom, obilježen je početak industrijskog razvoja Zagreba.⁴ Dok su prve manufakture iz 18. stoljeća bile vezane uz vodu i spontano građene uz potok Medveščak, stvarajući prvu paleoindustrijsku zonu u Zagrebu, nova se industrija smješta uz željezničku prugu, oblikujući specifičan industrijski krajolik. On je obuhvaćao, osim zgrade Zapadnoga i Glavnoga kolodvora te Tvornice željezničkih vozila „Gredelj“, i mnoge druge tvorničke pogone koji su tijekom 2. polovice 19. stoljeća nicali u blizini pruge: Paromlin (1862.), Gradska plinara (1863.), Tvornica duhana (1869.), Tvornica parketa (1873.), Tvornica kave „Franck“ (1893.), Tvornica ulja (1894.), Tvornica papira (1895.). Takav je urbanistički razvoj industrijske zone južno od pruge bio planski predviđen Regulatornom osnovom iz 1887./1889. godine. To područje bilo je definirano ortogonalnom mrežom ulica ne bi li se nadovezalo na donjogradski prostor s kojim se planirao povezati pothodnicima kod Glavnog željezničkog kolodvora i Botaničkog vrta. Iz toga možemo iščitati težnju da se nova industrijska zona, iako građena na tadašnjoj periferiji grada, nadoveže na urbano tkivo gradskoga središta. Ta je industrijska zona također podrazumijevala i gradnju prvog planskog naselja uz Trnjansku cestu namijenjenog za radnike „Gredelja“. Sve veći broj radnika naseljavao je područja uz prugu i nove tvorničke pogone - prvenstveno četvrti Trnje i Trešnjevka, a nastajala su i naselja koja su bila izričito vezana uz industrijsku proizvodnju i koja su gradili sami vlasnici tvornica – malo naselje Tvornice Arko uz Heinzelovu cestu te Plinarsko naselje vezano uz Gradsku plinaru kod Radničke ceste.⁵ Koncem 19. i početkom 20. stoljeća Zagreb je doživio sustavniju industrijalizaciju i bilježio rastući udio industrijskog poduzetništva i radništva u sveukupnoj gospodarskoj slici grada te postao značajnim regionalnim gospodarskim središtem. Takav se razvoj nastavio tijekom čitave prve polovice 20. stoljeća kada se grade novi tvornički sklopovi na istočnoj i zapadnoj periferiji grada.⁶ Gradila su se i složenija radnička naselja, posebice od kraja 1920-ih kada se sve više počelo težiti stvaranju kvalitetnijih uvjeta u radničkim naseljima. Razvila se specifična tipologija radničkih naselja, a kao kvalitetnije rješenje socijalnog stanovanja istakli su se tzv. „vrtni“ gradovi međuratnog razdoblja.⁷

Razvoj industrije u Zagrebu promjenio je vizuru grada, tvornički su dimnjaci preuzeli uloge vizualnih markera i gradskih orijentira te tako postali važan segment identiteta grada. Potrebno je istaknuti kako su prve tvorničke zgrade gradili renomirani strani i domaći arhitekti kasnog

⁴ ARČABIĆ, 2007a: 23, DUMBOVIĆ-BILUŠIĆ, 2007: 42, KARAMAN, 1991: 271-272.

⁵ DUMBOVIĆ-BILUŠIĆ, 2007: 42-44; ŠEPIĆ, 2007: 32; ŠIMPRAGA, 2010: 358.

⁶ ARČABIĆ, 2007a: 23.

⁷ RADOVIĆ MAHEČIĆ, 2001: 227-243.

19. i početka 20. stoljeća poput studija Hönigsberg i Deutsch (Svilara, Tvornica papira, Paromlin), Kune Waidmanna (Tvornica cikorije „Franck“, Zagrebačka pivovara), Ignjata Fischera (Tvornica likera „Arko“), Waltera Fresea (Gradska klaonica), Lava Kalde (Tvornica „Silk“ na Zavrtnici), Dionisa Sunka (Gradska Plinara), Rudolfa Lubynskog (Tvornica „Penkala“ / „Nada Dimić“) i brojnih drugih. Mnogi su od spomenutih arhitekata radili također i projekte za reprezentativne palače Donjega grada pa možemo uočiti kako su i tvorničke zgrade, osim što ih se htjelo uklopiti u cjelokupnu sliku grada, tada imale važnu ulogu da simboliziraju svojevrsne palače industrijskoga razvitka. U samim počecima gradnje tvorničkih zgrada nije bilo uzora za novi stilski izraz koji bi predstavljao novu funkciju, pa tijekom 19. stoljeća prevladavaju historicistička stilska obilježja.⁸ Njihova je forma zapravo pratila aktualne trendove arhitektonskoga izričaja, pa je tako i s novim konstruktivnim i građevnim mogućnostima materijala poput betona i čelika, ubrzo poprimila odlike moderne arhitekture. Kako su mnogi materijali i konstruktivni sustavi po prvi puta iskušani i korišteni u gradnji industrijske arhitekture, ona je time postala anticipator moderne estetike i novih ideja. Pojedini autori⁹ naglašavaju upravo važnost industrijske arhitekture kao temelja ili preteče moderne. U Zagrebu je ona zbog brojnosti značajnih ostvarenja ostavila snažan pečat te ostala obilježena kao *najmarkantnije razdoblje u hrvatskoj arhitekturi 20. stoljeća*¹⁰.

Danas su ti markantni zagrebački objekti industrijske arhitekture uglavnom ugasli te u velikoj mjeri postali prazni i zapušteni prostori ostavljeni da propadaju, pri čemu su rijetki dočekali ikakvu, a još manje primjerenu novu namjenu. Širenjem opsega grada, tvornice su iz nekad perifernih dijelova Zagreba postale dijelom njegova središta te postale atraktivne lokacije za investitore. O današnjoj situaciji sa zagrebačkom industrijskom arhitekturom i problemima s kojima se susreće njihova obnova i očuvanje raspravlja se u čitavome radu, a tvornica „Nada Dimić“ predstavlja eklatantan primjer zanemarenog kulturnog dobra i nedovoljne osvještenosti o vrijednostima industrijske arhitekture Zagreba, koja je i danas ostala neizostavan segment njegova identiteta i društvenog pamćenja.

⁸ ŠEPIĆ, 2001a: 30, 31.

⁹ Usp. PREMERL, 2001: 65-75 i ŠIMPRAGA, 2010: 358-359.

¹⁰ ŠIMPRAGA, 2010: 358.

2. Povijest izgradnje i djelovanja tvornice „Nada Dimić“

Od izgradnje do danas tvornica „Nada Dimić“ doživjela je mnoge promjene – pregradnje, nadogradnje, različite pripadajuće novogradnje uz glavnu zgradu tvornice, a mijenjala joj se i namjena te investitori, arhitekti i graditelji. Ovo će poglavlje sažeti navedene promjene grupirane u nekoliko vremenskih i razvojnih faza koje sam odredila prema najvažnijim građevnim i namjenskim promjenama koje su se događale na građevini. Prve tri faze obuhvaćaju period od njene izgradnje do početka 21. stoljeća, kada pogon definitivno prestaje s radom i od kada počinje njeno propadanje. Stoga posljednja izdvojena faza govori o novijim smjenama investitora i njihovim interesima te oštećenjima koja su zadesila građevinu kao posljedica zanemarivanja i ignoriranja konzervatorskih uputa pa i nelegalnih građevinskih preinaka.

Svi podaci do 1960-tih godina temeljeni su na dokumentaciji Državnog arhiva u Zagrebu, pri čemu je važno istaknuti da su to ujedno i jedini dostupni podaci prikupljeni o povijesti izgradnje građevine, a druge nadležne institucije koriste se istim podacima uz eventualna dodatna terenska ispitivanja. Radi se pretežno o nacrtima za izgradnju i pregradnju tvorničke zgrade i pripadajućih objekata te građevinskim i uporabnim dozvolama. Na njima se mogu iščitati godine nastanka nacrti ili dozvole, investitori, namjene, arhitekti i graditelji te izgled pročelja, tlocrta, presjeka građevine i pojedinih njezinih dijelova. Nacrti i dozvole pohranjeni su na mikrofilmu te je ponekad bilo teže iščitati točne podatke, no dovoljno za rekonstrukciju temeljnih događanja. Pojedine nedoumice na koje sam naišla naznačene su u tekstu. Također, pojedine godine (u okviru razdoblja od izgradnje tvornice do 1960-ih) nisu zastupljene na nacrtima i dozvolama, pa je teško prosuditi da li se tada ništa s građevinom nije zbivalo ili određeni podaci nedostaju, odnosno nisu dokumentirani i sačuvani. Stoga ova povijesna rekonstrukcija izgradnje i pregradnje tvornice predstavlja tek djelomičan pregled temeljen na podacima koji su sačuvani i koji su mi bili dostupni. Za potpuniju sliku o izgledu građevine, posebice interijeru tvorničkih hala i prostorija za radnike i radnice, iznimno su vrijedne fotografije iz arhiva Muzeja za umjetnost i obrt datirane u razdoblje između 1922. i 1925. godine.¹¹ O izgledu radničkih hala, te posebice tekstilnih proizvoda izrađenih u tvornici svjedoče fotografije iz Hrvatskog državnog arhiva koje datiraju pretežno iz 1950-ih i 1960-ih godina¹². Među njima su i fotografije koje su zabilježile modne revije tekstilnih proizvoda „Nada Dimić“ održane u prostorijama tvornice.

¹¹ Na navedenu me dataciju uputila Marija Tonković, voditeljica Zbirke starije fotografije u Muzeju za umjetnost i obrt, koja mi je i ustupila fotografski materijal, te joj se ovim putem zahvaljujem.

¹² HDA, 1422 ZB AGEFOTO.

Novije podatke vezane uz zbivanja sa tvornicom u posljednja dva desetljeća preuzela sam pretežno iz elektroničkih izvora – dnevnih novina, te članaka na temu problematike očuvanja zagrebačke industrijske baštine općenito ili konkretnih primjera industrijske arhitekture među kojima se našla i „Nada Dimić“. Među takvim su mi se člancima istakli tekstovi Gorana Arčabića te Suzane Marjanić, pri čemu je zanimljivo uočiti kako se tom temom ne bave samo konzervatori i povjesničari umjetnosti, već i povjesničari, etnolozi i drugi stručnjaci, ukazujući na važnost interdisciplinarnog pristupa ovoj temi.

2.1. Tvornica „Penkala“

2.1.1. Hönigsberg i Deutsch – prvi arhitekti tvornice (1910-1919)

Prvi nacrti za izgradnju tvornice „Penkala“ olovaka investitora Edmunda Mostera i Druga izrađeni su u studenom 1909. godine od strane renomiranog projektantskog studija Hönigsberg & Deutsch.¹³ U veljači 1910. godine izradili su nove nacрте s preinakama prema kojima se i izvodila gradnja tvornice. Lokacija novogradnje bila je predviđena na parceli između Baroševе ulice (danas Branimirove) i Novo osnovane ulice¹⁴ (danas Erdödyjeve). Već na „Osnovi za ulicu od Baroševе ceste prema Sajmištu“ u okviru „Regularnog nacrta grada Zagreba“ inženjera Milana Lenucija iz siječnja 1910. godine, ta je ugaona parcela označena kao privatno vlasništvo poduzetnika Edmunda Mostera¹⁵ i time rezervirana za budući projekt planirane tvornice. Na istome nacrtu vidljive su i susjedne parcele – s istočne se strane Mosterova posjeda u Baroševoj cesti nalazila Uzorna pivnica, a sa zapadne strane velika parcela u privatnom vlasništvu Kronfelda.¹⁶ Nacrti za novogradnju tvornice „Penkala“ olovaka obuhvaćaju prikaze pročelja iz Baroševе (slika 1) i Novo osnovane ulice (slika 2), tlocrte podruma, prizemlja, 1. i 2. kata, kao i njihove presjeke, te pročelje, tlocrt i presjek pripadajućih objekata – spremišta ulja, acetona i celuloida te kupališta. Prema nacrtu prostorne situacije vidljivo je da su ti manji objekti smješteni u dvorišnome dijelu sklopa, pri čemu se spremište planiralo izgraditi u sjevernome dijelu, a kupalište na istočnome rubnom dijelu parcele. Prilikom izvedbe novogradnje napravljene su određene manje preinake u

¹³ U knjizi *Židovski Zagreb* (2011: 42) KNEŽEVIĆ i LASLO spominju Tvornicu „Penkala“ kada govore o Edmundu Mosteru i uz fotografiju tvornice navode Otta Goldschneidera kao arhitekta, no u nijednom drugom izvoru (uključujući i nacрте) ne spominje se njegovo ime. Prema podatku iz iste knjige (2011:179), Otto Goldschneider radio je u projektantskom studiju Hönigsberg i Deutsch, pa možemo pretpostaviti da je surađivao s arhitektima na tvornici, iako nije poznato u kojoj mjeri.

¹⁴ Zapis naziva ove ulice na nacrtima variraju od Osnovane ulice, Novo osnovane ulice i Novoosnovane ulice.

¹⁵ Edmund Moster (1873-1942), poduzetnik, industrijalac i izumitelj. S izumiteljem Slavoljubom Penkalom razvio je proizvodnju mehaničkih olovaka, a kasnije gramofonskih ploča Edison Bell; KNEŽEVIĆ, LASLO, 2011: 42.

¹⁶ Na nacrtu nije zabilježeno ime, već samo prezime vlasnika, Kronfeld.

prostornome rasporedu vidljive na nacrtima iz srpnja 1910. godine, koji prikazuju tlocrte svakoga kata s naznačenim provedenim preinakama. Taj nas nacrt ujedno upućuje i na približno vrijeme kada je građevina dovršena, odnosno kada su se radovi privodili kraju. Koncem te iste godine izdana je i građevinska dozvola za sušu u dvorištu tvornice, no njeni nacrti i izgradnja odvijali su se tek krajem 1911. godine. Na položajnom nacrtu vidljivo je kako je suša bila smještena u dvorišnom prostoru uz sam zapadni rub parcele. Također, u tom su periodu rađeni i cjevovodi za surovo ulje, koji su se protezali od Državnog (danas Glavnog) kolodvora do tvornice, što je vidljivo i iz položajnog nacrtu za cjevovodni sustav. Uporabna dozvola Edmundu Mosteru izdana je 2. siječnja 1911. godine na temelju valjanih građevnih dozvola izdanih u ožujku prethodne godine za glavnu tvorničku zgradu, spremište i kupalište te na temelju dozvole izdane u kolovozu za preinake na glavnoj tvorničkoj zgradi. O samom izgledu tvornice u tome periodu nisam pronašla dostupan fotografski materijal, no o izgledu glavnih pročelja doznajemo iz nacrtu pročelja koja su izradili arhitekti Hönigsberg i Deutsch.¹⁷

2.1.2. Rudolf Lubynski i novo oblikovanje tvornice (1919-1930)

Do većih promjena u izgledu tvorničke zgrade i pripadajućih objekata došlo je ponovno 1919. godine, od kada na tvornici „Penkala“ počinje raditi renomirani zagrebački arhitekt Rudolf Lubynski. Glavnina radova zbivala se između 1919. i 1922. godine, kada su izgrađene gospodarske i pomoćne zgrade, a sama tvornička zgrada promijenila svoj izgled. U srpnju 1919. godine Lubynski je izradio nacрте za nadogradnju trećega kata i adaptaciju prizemlja glavne tvorničke zgrade te nacрте za gradnju prizemne dvorišne zgrade, koji su bili odobreni u smislu građevinske dozvole koncem srpnja iste godine. Nacrti obuhvaćaju prikaze pročelja, poprečne presjeke te tlocrte prizemlja i katova. Ulična pročelja tvornice tada su dobila izgled kakav se zadržao do danas (slike 3 i 4). Iste godine u lipnju Lubynski je izradio nacрте za kuhinjsku zgradu, te za zgradu staje i garaže, dvije jednokatnice u sjevernom dijelu dvorišta tvorničkog sklopa, odobrene u smislu građevinske dozvole u srpnju. Velik projekt predstavljala je, osim nadogradnje glavne tvorničke zgrade, i izgradnja zgrade za dobrobit radništva koja se smjestila u dvorištu duž cijelog zapadnog ruba parcele¹⁸, na mjestu gdje su

¹⁷ Državni arhiv u Zagrebu, fond 1122, Zbirka građevinske dokumentacije, Branimirova ulica 43, 31/367-518 : osnova za ulicu od Baroševe ceste prema Sajmištu (1910.); nacrti za novogradnju tvornice „Penkala“ (1909. i 1910.); nacrt provedenih preinaka kod gradnje tvornice „Penkala“ (1910.); građevna (1910.) i uporabna dozvola (1911.) Edmundu Mosteru za tvornicu; nacrt za gradnju suše (1911.); položajni nacrt cjevovoda (1910.). (Nadalje: DAZ – 1122, zgd, Branimirova ulica 43 : popis dokumenata).

¹⁸ Vlasnik susjedne parcele sada je umjesto *Uzorne pivnice* na položajnom nacrtu iz 1919. godine zabilježen kao *Središnja vinara*.

nekad stajale suša i prije toga kupalište.¹⁹ Njeni prvi nacrti izrađeni su u lipnju i rujnu 1919. godine (slika 5). Radilo se o velikoj izduženoj dvokatnici, koja je tijekom 1920. godine nadogradnjom postala trokatnica, smještenoj duljom stranom u osi zapadnog oboda glavne tvorničke zgrade, s kojom je u dvorišnome dijelu bila i spojena. Ta je zgrada uključivala kuhinje, blagovaone i garderobe, koje su bile odvojene za muškarce i žene. Pritom je važno istaknuti da se iz nacрта uočava da su prostorije za žene bile mnogo veće, zbog većeg udijela ženskih radnica zaposlenih u tvorničkom pogonu. Na nacrtu za spomenutu nadogradnju trećega kata zgrade za dobrobit radništva uočavaju se i prostorije poput čitaonica, skladišta i soba za boravak. Izgled unutrašnjosti zgrade za dobrobit radništva, odnosno pojedinih prostorija, zabilježen je fotografijama pohranjenim u arhivu Muzeja za umjetnost i obrt, koje datiraju iz perioda od 1922. do 1925. godine. Uzmemo li u obzir postojanje vrtića za djecu i kupaona, veličinu prostorija za boravak i spavanje radnika, kao i dekorativni tretman zidova i opremljenost potrebnim namještajem, možemo zaključiti da se radnike htjelo opskrbiti kvalitetnim i ugodnim prostorom (slike 6-8).

Na glavnoj tvorničkoj zgradi još su se događale manje preinake poput pregradnje podruma i dogradnje zahoda, koji su za uporabu dobili dozvolu početkom 1922. godine. U rujnu 1919. godine Lubynski je izradio i nacrt za kotlovnicu za kotao na niski tlak, potom u studenom 1920. godine nacrt za nadogradnju tvorničkog dimnjaka u tvornici „Penkala“, čija su veličina i izgled jasno vidljivi i na fotografiji tvorničkog sklopa s ulične perspektive (slika 9).²⁰ Početkom 1921. godine Lubynski je također izradio i nacrt za izgradnju krova na prizemnici u Baroševoj ulici te nacrt za dvokatnu nadogradnju nad izgorjelim prizemnim dijelom tvorničke zgrade iz veljače 1921. godine, no vrlo su nečitki pa nije jasno na koje se objekte ili dijelove tvornice to odnosi.²¹

U ovome periodu došlo je do velikih promjena, kako na glavnoj tvorničkoj zgradi, tako i u dvorišnom dijelu, u kojemu sada dominira zgrada za dobrobit radništva. Za sve nacрте i izgradnju bio je zaslužan Rudolf Lubynski, a tvornica je za čitavo vrijeme i dalje bila u vlasništvu Edmunda Mostera i Druga te djelovala kao pogon za izradu pišaćeg pribora

¹⁹ Pritom iz nacрта nije jasno da li su ti objekti bili srušeni ili su inkorporirani u novogradnju.

²⁰ DAZ – 1122, zgd, Branimirova ulica 43: nacrti i građevne dozvole za kuhinjsku zgradu i staju dvorištu tvornice (1919.); nacrt i dozvole za nadogradnju 3.kata i adaptaciju prizemlja tvorničke zgrade (1919.); nacrt i dozvole za zagredu za dobrobit radništva (1919.); nacrti i stambena dozvola za nadogradnju 3. kata na zgradi za dobrobit radništva (1920.); nacrti za adaptaciju podruma i dogradnju zahoda u tvornici „Penkala“ (1919.) i uporabna dozvola (1922.); nacrt (1919.) i uporabna dozvola (1922.) za kotlovnicu; nacrt (1920.) i uporabna dozvola (1922.) za tvornički dimnjak.

²¹ DAZ – 1122, zgd, Branimirova ulica 43: nacrt (1921.) i uporabna dozvola (1922.) za izgradnju krova na postojećoj prizemnici; nacrt za dvokatnu nadogradnju nad izgorjelim prizemnim dijelom tvorničke zgrade (1921. godine).

„Penkala“ (slike 10-15). O periodu nakon 1922. godine nema dokumentiranih i sačuvanih podataka, pa su novi podaci o tvornici i njenom djelovanju zabilježeni tek na nacrtima i dozvolama od 1930. godine. Tada dolazi do brojnih promjena, prvenstveno u vlasništvu i funkcijama tvornice i pojedinih njenih dijelova.

2.2. Novi industrijski pogoni i reorganizacija prostora (1930-1950)

Razdoblje između 1930. i 1950. godine obilježeno je višekratnim promjenama vlasnika i namjena pojedinih dijelova tvornice. Pritom su arhitektonske preinake bile mnogo manjeg obima nego u prethodnom razdoblju, a odnosile su se pretežno na reorganizaciju prostorija unutar glavne tvorničke zgrade te nadogradnju manjih gospodarskih pripadajućih objekata.

Prva prenamjena zahvatila je treći kat glavne tvorničke zgrade, gdje je tvrtka za kemijske predmete „Piretrin d.d.“ u srpnju 1930. godine dobila građevnu i uporabnu dozvolu za uređenje tvornice kemijskih produkata (kuhača, kozmetskih preparata i parfumerije).²² Nema detaljnijih podataka o tome da li je i koliko dugo novi tvornički pogon funkcionirao, no već u lipnju 1931. godine vlasnik proizvodnje čarapa Hinko Goldstein dobio je građevinsku dozvolu za uređenje radione za proizvodnju čarapa „Corona“, također na trećemu katu tvorničke zgrade. Kao vlasnik zgrade na nacrtu je zabilježen Edison Bell Penkala Ltd.²³, a Goldstein se vodio kao vlasnik radione za proizvodnju čarapa. Uporabna dozvola odobrena je Goldsteinu u kolovozu iste godine.²⁴ Osim u glavnoj tvorničkoj zgradi, novi su se pogoni otvarali i u dvorišnoj zgradi za dobrobit radništva. Ivan Braunstein podnio je koncem ožujka 1931. godine molbu za uređenje tvornice (pletione) čipaka u 2. katu dvorišnog dijela tvorničke zgrade „Penkala“. Iz položajnog nacrtu vidljivo je da se radi upravo o zgradi za dobrobit radništva te da je zemljište i dalje u vlasništvu „Edison-Bell Penkale Ltd.“. Uporabna dozvola za tvornicu čipaka izdana je u lipnju 1931. godine. Sljedeće godine Ignjat Knaker²⁵ tražio je dozvolu za uređenje tvornice za tekstilnu industriju u prizemlju dvorišne tvorničke zgrade te već u srpnju 1932. godine dobio uporabnu dozvolu za svoj pogon.²⁶ Detaljniji podaci o tome da li su navedena preuređenja u sklopu zgrade za dobrobit radništva uključivala

²² DAZ – 1122, zgd, Branimirova ulica 43: molba za uređenje tvornice kemijskih produkata u 3.katu tvornice, građevna i uporabna dozvola, nacrt smještaja strojnog uređaja s tlocrtom 2. i 3. kata (1930. godine).

²³ Još jedno poduzeće Edmunda Mostera; KNEŽEVIĆ, LASLO, 2011: 42.

²⁴ DAZ – 1122, zgd, Branimirova ulica 43: nacrti uređenja radione za proizvodnju čarapa „Corona“, te građevna i uporabna dozvola (1931. godine).

²⁵ U arhivskoj dokumentaciji ime je zapisano u više inačica: Ignatz/ Ignac/ Ignjat Knaker.

²⁶ DAZ – 1122, zgd, Branimirova ulica 43: nacrti i dozvole za radionu i pletionu čipaka (1932. godine).

veće građevne preinake te da li su prvi i treći kat i dalje funkcionirali kao prostori za radnike nisu poznati.

Za narednih deset godina ne postoji određena (dostupna) građevinska dokumentacija te je prema arhivskim podacima prva sljedeća zabilježena preinaka na tvorničkom sklopu bila tek 1943. godine. Radi se o novoj postrojbi mehaničke tkaonice u vlasništvu Josipa i Jaroslava Bureša, koja je obuhvaćala podrum, prizemlje te prvi i drugi kat (bivše) zgrade za dobrobit radništva. Građevinska dozvola izdana je u listopadu 1943. godine, a za nacрте je bio zaslužan arhitekt Vladimir Auer. Josip Bureš naredne je godine u lipnju podnio molbu za izgradnju prizemne dvorišne skladišne zgrade u sjevernome dijelu dvorišta smještenu okomito na bivšu zgradu za dobrobit radništva. Nacrte je izradio Vladimir Auer, a radove izvodilo građevinsko poduzeće „Stanko Horvat“.²⁷

I u glavnoj je tvorničkoj zgradi tada došlo do novih preinaka, ponovno u trećemu katu. Jelka Paradovski, vlasnica poduzeća „STEPAR – kemički proizvodi i mineralna ulja“ tražila je u lipnju 1943. godine odobrenje za uređenje i upotrebu skladišta i postrojenja koja su se nalazila na trećemu katu tvorničke zgrade za svoju trgovinu mineralnim uljima i kemijskim sredstvima. Odobrenje je izdano odmah u srpnju, a radove izvodio ovlaštenu zidarski majstor Dragutin Miculinić. Kao vlasnik zgrade na nacrtima i dozvolama se navodi „Prva hrvatska štedionica“. Ona se ne navodi kao vlasnik na ostalim nacrtima iz 1943. i 1944. godine, no u dokumentaciji za pregradnje Josipa i Jaroslava Bureša nalazi se u popisu za dostavu građevinske dokumentacije, pa možemo pretpostaviti da je ona tada bila vlasnik i dvorišnog posjeda, odnosno čitavog sklopa. Sljedeći dostupni podaci su iz 1949. godine kada je izdana građevna dozvola Tvornici vrpca i čipaka „Vrpca“ za pregradnju kotlovnice, no osim tlocrta i detaljnog nacрта krovnog nosača i nadstrešnice, nema dodatnih podataka, kao što su vlasništvo sklopa i posjeda ili izvršitelji navedenih nacрта i radova.²⁸ Ovim podatkom zaključujem razdoblje stalnih promjena u namjeni i vlasništvu te sam sljedeće razdoblje izdvojila kao razdoblje dugogodišnjeg djelovanja tekstilne tvornice „Nada Dimić“ poduzeća Zagrebačke trikotaže i pozamanterije.

2.3. Tvornica „Nada Dimić“ (1950 – 2000)

Različiti manji pogoni za tekstilnu industriju smjestili su se tijekom 1930-ih i 1940-ih godina u pojedine dijelove glavne tvorničke zgrade i njenih pripadajućih objekata, no od

²⁷ DAZ – 1122, zgd, Branimirova ulica 43: nacrti i dozvole za nove postrojbe mehaničke tkaonice Bureš (1943.) nacrti i građevna dozvola za izgradnju prizemne radionice (1944. godine).

²⁸ DAZ-1122, zgd, Branimirova ulica 43: nacrti i dozvole za uređenje skladišta i postrojenja tvornice za trgovinu „Stepar“ (1943.); nacrti za pregradnju kotlovnice (1949. godine).

1950-ih godina ona postaje tvornicom tekstila „Nada Dimić“ te kao takva ostaje dijelom kolektivnog pamćenja i identiteta grada do danas - dugo nakon što je tvornica preimenovana i nakon što je prestala djelovati.

Prvi građevinski podaci o novoj tekstilnoj tvornici datiraju iz lipnja 1950. godine, kada su izrađeni nacrti za portirnicu tvornice u Erdödyjevoj ulici broj 16b za društveno poduzeće Zagrebačka trikotaža i pozamanterija „Nada Dimić“. Zemljište i nekretnina u to su vrijeme postali vlasništvom Općenarodne imovine, a navedeno je poduzeće bilo investitor i organ upravljanja tvornicom. Na navedenim nacrtima i građevnoj dozvoli izdanoj u kolovozu 1950. godine tvornica se naziva „Vrpca“, dok će na nacrtima narednih godina ona biti tvornica „Nada Dimić“.²⁹

Taj je objekt u Erdödyjevoj 16b ubrzo dobio veću nadogradnju. U srpnju 1953. godine poduzeće je zatražilo i dobilo odobrenje za izgradnju ulične četverokatne stambeno-upravne zgrade s dvorišnim petim katom. Postojeći objekti planirali su se srušiti i ustupiti mjesto novogradnji. Prema očevidu iz srpnja 1953. godine, radilo se o dvjema zidanicama i natkrivenoj šupi, koji su do tada služili tvornici kao pomoćni prostori. Umjesto njih sagrađena je nova zgrada koja je bila podijeljena u dva dijela: prvi, koji se prislanja uz sam tvornički objekt i koji će se koristiti u tvorničke i radničke svrhe kako bi se poboljšale prilike u samoj tvornici³⁰; te drugi objekt odmah do njega, koji će služiti u prizemlju i prvome katu za upravni dio tvornice, a u gornjim katovima u stambene svrhe.³¹ Ta su dva dijela u prizemlju bila povezana natkrivenim prolazom koji je ujedno bio i novi glavni ulaz u tvornicu. Detaljne je nacрте izradio inženjer Božidar Plehati.³²

Godine 1957. započeli su radovi na adaptaciji i proširenju postojeće zgrade kotlovnice u dvorištu u Erdödyjevoj ulici broj 16, a dovršeni su u listopadu 1960. godine kada je izdana uporabna dozvola. Krajem 1959. godine izrađeni su i nacrti za dvostrešno krovništvo tvornice. Od značajnijih preinaka treba još istaknuti zgradu bojadisaone u dvorištu tvornice, također u Erdödyjevoj ulici broj 16, čije je gradnja započela 1953. godine od strane građevinskog poduzeća „Novotar“. Godine 1961. nad njom su nadograđene poslovne prostorije na molbu

²⁹ Iz građevne dozvole izdane 1950. godine za portirnicu poduzeće se zove „Nada Dimić“, a tvornica se na položajnom nacrtu portirnice naziva „Vrpca“. Prvi zabilježeni dokument na kojemu se i tvornica naziva „Nada Dimić“ bio je 1953. godine na građevnoj dozvoli i pripadajućim nacrtima za upravno-stambenu zgradu (DAZ 1122 – zgd, Erdödyjeva 16b).

³⁰ U prizemlju se nalazila garderoba, na prvome i drugome katu garderoba i blagovaona za sto ljudi, kao i na trećemu katu samo što je kapacitet blagovaone bio za četrdeset ljudi.

³¹ Na dvorišnoj se strani nalazio i peti kat u kojemu su bile garsonijere i terasa.

³² DAZ – 1122, zgd, Erdödyjeva 16b: nacrti i građevinska dozvola za izgradnju stambeno-upravne četverokatnice tvornice „Nada Dimić“ (1953.).

Zavoda za poslovne objekte u Zagrebu, a 1966. godine provedena je rekonstrukcija čitave zgrade bojadisaone.³³

Tvornica „Nada Dimić“ djelovala je kao pogon za tekstilnu industriju kontinuirano oko pedeset godina. Od lipnja 1993. godine društveno je poduzeće „Nada Dimić - zagrebačka trikotaža i pozamanterija“ postalo dioničko društvo „Endi-International“³⁴ te se nastavilo baviti istim djelatnostima vezanim uz proizvodnju i trgovinu tekstilnih proizvoda. Pritom su stanovi u Erdödyjevoj ulici nad kojima je prethodno društveno poduzeće imalo pravo raspolaganja predani na upravljanje gradskom stambenom i komunalnom gospodarstvu Zagreba. Tvornica „Endi-International“ djelovala je do svibnja 2000. godine, kada se pokreće stečajni postupak radi dugova koji su iznosili preko 12 milijuna kuna.³⁵

2.4. Smjene investitora i propadanje građevine (od 2003 do danas)

Nakon zatvaranja stečajnog postupka 2003. godine, sklop „Nada Dimić“ mijenjao je niz privatnih vlasnika i investitora. Njena lokacijska vrijednost bila je primarni razlog interesa investitora. Odmah 2003. godine tvornicu kupuju odvjetnik Anto Nobilo i poduzetnik Mića Carić, te ju već 2005. godine prodaju tadašnjem splitskom gradonačelniku Željku Kerumu. U tome je periodu tvornički sklop „Nada Dimić“ doživio najveća oštećenja i devastacije zbog zanemarivanja konzervatorskih odredbi te nelegalnih građevinskih pothvata svog novog vlasnika. Naime, Kerum je planirao pretvoriti stari tvornički prostor u poslovni centar. Iako su postojale jasne upute konzervatora o dopuštenim preinakama, učinjeno je niz nelegalnih građevinskih pothvata s isteklim, odnosno nepostojećim građevinskim dozvolama. To je kulminiralo 2007. godine kada se urušio velik dio zgrade prilikom raskopavanja zemlje radi gradnje garaže budućeg poslovnog centra. Radilo se o zapadnom kraku tvorničkog sklopa, čiji se središnji dio, površine oko petnaest puta sedam metara, zbog oštećenja temelja posve urušio. Inspekcija Ministarstva graditeljstva i zaštite okoliša zaključila je da je Kerum imao namjeru srušiti građevinu te mu zabranila daljnji rad. Međutim, Kerum nije snosio veće posljedice te i dalje bio legalni vlasnik „Nade Dimić“. Od tada su još zabilježena četiri požara, među kojima je posljednji, koji je buknuo 1. ožujka 2010. godine, ostavio najveće posljedice – izgorjelo je oko stotinu četvornih metara prostora na dvije etaže. Policijska istraga zaključila

³³ DAZ – 1122, zgd, Erdodyjeva 16b: nacrti za proširenje kotlovnice (1957.); nacrti za krovšte tvornice (1959.); nacrti i dozvole za izgradnju bojadisaone u dvorištu tvornice (1953.), njenu nadogradnju (1961.) i rekonstrukciju (1966.).

³⁴ Po njemu se i tvornica tada službeno naziva Endi-International.

³⁵ Izvješće Državnog ureda za reviziju o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije „Nade Dimić“ u Zagrebu, preuzeto s: <http://www.revizija.hr/izvjesca/2007/revizije-pretvorbe-i-privatizacije/507-nada-dimic-zagreb.pdf>, posjećeno: 20.8.2013.

je da se radi o podmetnutom požaru, no počinitelji nisu pronađeni.³⁶ Jasno je da je glavni interes investitora bio samo lokacija, a sama građevina predstavljala je smetnju. Kerum je potom krajem 2010. godine osnovao poduzeće Elpida d.o.o., koje je postalo nositeljem investicijskog projekta „Nada Dimić“ i u veljači 2011. godine prenio poslovne udjele Institutu IGH³⁷ i Stipić Grupi³⁸, svakome po 50 posto udjela. Zajedničkim projektom novih vlasnika planirana je stambeno-poslovna namjena za bivšu tvornicu, no realizacija je trenutno na čekanju zbog nedovoljnih financijskih sredstava i pokrenutog stečajnog postupka u Stipić Grupi te predstečajnog stanja u Institutu IGH.³⁹

³⁶ MARJANIĆ, 2011: 12-13; <http://www.tportal.hr/vijesti/hrvatska/57619/Gorjela-tvornica-Nada-Dimic.html>; <http://www.tportal.hr/biznis/novaciulaganje/110782/Jure-Radic-preuzeo-projekt-Nade-Dimic-od-Keruma.html>, posjećeno 15.8.2013.

³⁷ Institut IGH je tvrtka koja se bavi istraživanjem i razvojem u graditeljstvu. Sjedište joj se nalazi u Zagrebu, a s radom je započela 1949. godine kao građevinski laboratorij. Preuzeto s: <http://www.igh.hr/page.asp?pageID=1>, posjećeno 20.8.2013.

³⁸ Stipić Grupa je tvrtka koja se bavi graditeljstvom, opremanjem i uređenjem interijera te investiranjem u stanogradnju i promet nekretninama. Sjedište joj je u Lučkom kraj Zagreba, a s radom je počela 1994. godine kao obrt pod nazivom Graditeljstvo i trgovina Stipić. Preuzeto s: <http://www.stipic.hr/o-grupi.aspx>, posjećeno: 20.8.2013.

³⁹ BOŠKOVIĆ, 2013: <http://www.jutarnji.hr/institut-igh-u-dugu-od-1-7-milijardi-kuna--kobni-projekt-cnomerec-centar-1108169/>; VAROŠANEC, 2013: <http://www.poslovni.hr/hrvatska/stipic-grupi-umjesto-nagodbe-sad-prijeti-odlazak-u-stecaj-247467#>, posjećeno 20.8.2013

3. Arhitektonska i stilaska analiza pročelja zgrade tvornice „Nada Dimić“

Izuzetna arhitektonska vrijednost ove tvorničke građevine jedan je od temeljnih razloga zbog kojega bi je trebalo sačuvati. Iako se radi o djelu velikih imena hrvatske arhitekture, suočena je sa zanemarivanjem vlasnika i nadležnih institucija te propadanjem bez nove namjene, poput mnogih objekata zagrebačke industrijske arhitekture.

Za prvobitni izgled tadašnje tvornice pisaoeg pribora „Penkala“ zaslužan je projektantski studio Hönigsberg i Deutsch⁴⁰, koji je bio aktivan između 1889. i 1911. godine te u tome periodu projektirao i izveo velik broj građevina u Zagrebu i okolici. Djelovao je u ključnoj fazi arhitektonskoga razvoja zagrebačkog središta koje je trebalo obnoviti nakon potresa 1880. godine. Arhitektonski dvojac u velikoj je mjeri zaslužan za izgled Donjega grada, gdje su izveli neka od svojih najpoznatijih ostvarenja, poput zgrade Obrtničke komore (današnji Etnografski muzej) u suradnji s Vjekoslavom Bastlom, Palače Schlesinger (danas Palace Hotel), Učiteljskog doma, zgrade Hrvatskog narodnog kazališta i Umjetničkog paviljona u suradnji sa studijem Fellner i Helmer te mnoga druga. Stilski, na njihovim je donjogradskim građevinama vidljiv jasan utjecaj bečkih arhitekata kasnog 19. stoljeća s kojima su surađivali tijekom svog školovanja u Beču. Njihove su građevine bile među vodećim predstavnicima kasnog historicizma u Zagrebu, a suradnjom s Vjekoslavom Bastlom na zgradi Obrtničke komore i kući Kalina stječu iskustvo u novom secesijskom stilu.⁴¹

Sva su navedena iskustva i utjecaji bitni pri analizi zgrade tvornice „Penkala“ te se odražavaju u njenom arhitektonskom i dekorativnom oblikovanju pročelja. Fotografaska dokumentacija prvobitnog izgleda tvornice „Penkala“ ne postoji ili nije dostupna, no o tome ipak svjedoče nacrti iz 1910. godine studija Hönigsberg i Deutsch.⁴²

Glavnim pročeljem tvornice s Branimirove ulice dominira središnji rizalitni dio koji se sastoji od tri prozorske osi s glavnim ulaznim vratima u središnjoj osi te s valovitim zabatnim zaključkom. Prozori su u najgornjem katu polukružno zaključeni ne bi li se uklopili u valovitu formu zabata, kao i natpis „TVORNICA PENKALA OLOVAKA / EDMUND MOSTER I DRUG“ koji u dva reda prati valovitu liniju zabata. Na oba rubna dijela zabata stoji po jedan dekorativni element nalik na svojevrsni samostojeći kapitel. Središnji rizalit osim što pojačava dojam monumentalnosti doprinosi i dojmu simetrije pročelja, iako se zapravo s jedne strane pročelja nalazi četiri, a s druge pet prozorskih osi. Kako se radi o uglovnici, ona je u svom ugaonom dijelu rizalitno istaknuta ne bi li međusobno povezala ulična pročelja i omogućila

⁴⁰ Njegovi su osnivači Leo Hönigsberg (1861-1911) i Julius Deutsch (1859-1922).

⁴¹ DOBRONIĆ, 1965: 6-40, KNEŽEVIĆ, LASLO, 2011: 176.

⁴² DAZ – 1122, zgd, Branimirova ulica 43: nacrt pročelja s Baroševce, pročelje s novoosnovane ulice (1910.).

dojmljivu vizuru iz ugaonog pogleda na građevinu. Ugaoni rizalit obuhvaća po jednu prozorsku os na pročelju s Branimirove i jednu na pročelju s Erdödyjeve ulice, pri čemu su oba zaključena valovitim zabatom kao i na središnjem rizalitu glavnog pročelja, a prozori u najgornjem katu polukružno su zaključeni. Pročelje s Erdödyjeve ulice je simetrično i sastoji se od sedam prozorskih osi, pri čemu su rubne osi unutar međusobno jednakih rizalitnih istaka. Arhitektonska je dekoracija svedena na minimum: prozorske parapete oblikuju tek po tri uspravno položena pravokutnika, a na glavnom se zabatu nalaze dva nenametljiva dekorativna elementa. Dekorativnost se očituje prvenstveno u igri valovitih zabata i smjene polukružno zaključenih prozora u rizalitim dijelovima te pravokutno zaključenim prozorima na ostatku pročelja. Pročeljem zapravo dominiraju veliki prozorski otvori koji zbog svoje veličine i raščlanjenosti šprljaka na niz manjih pravokutnika ostavljaju dojam prozračne i dekorativne površine pročelja. Prostori između velikih prozorskih otvora vizualno preuzimaju ulogu stupova s naglašenijom bazom u podrumskom dijelu građevine i time doprinose dojmu monumentalnosti tvornice. Stilski, na pročeljima se snažno odražavaju nova iskustva arhitektonskog dvojca u secesijskom stilu, koji je ovdje postignut s minimumom dekoracije: valovitom formom zabata i korištenjem prozorskih površina kao dekorativne artikulacije plohe pročelja.

Za današnji izgled tvornice zaslužan je zagrebački arhitekt Rudolf Lubynski, koji je 1919. godine projektirao nadogradnju trećega kata na glavnoj tvorničkoj zgradi te novo oblikovanje njenih uličnih pročelja, kao i pripadajuće gospodarske i pomoćne objekte tijekom ranih 1920-ih godina. Lubynski se školovao u Njemačkoj, u Karlsruheu, gdje je sudjelovao u raznim arhitektonskim projektima, među kojima je najznačajniji bio projekt za Sveučilišnu knjižnicu u Heidelbergu. Početkom 20. stoljeća otvorio je svoj atelje u Zagrebu, gdje je projektirao brojne građevine, posebno u gradskome središtu. Na mnogim njegovim radovima vidljiva je njemu karakteristična primjena i prerada povijesnih motiva i tipova. Kao glavni utjecaji koji su oblikovali specifičan arhitektonski izraz Lubynskog izvojeni su njegov učitelj Josef Durm, koji je bio važan protagonist njemačkog historicizma, te Karlsruhe kao historicistički grad s brojnim značajnim arhitektonskim djelima nastalim pretežno u vrijeme njegova studiranja u tom gradu. Među njegovim najpoznatijim djelima svakako treba istaknuti zgradu Nacionalne i sveučilišne knjižnice na Marulićevom trgu, dovršenu 1913. godine, zbog koje je ostao upamćen kao jedan od najistaknutijih secesijskih arhitekta u Hrvatskoj.⁴³ Iako s mnogo diskretnijom reprezentativnošću i minimalnom dekoracijom u oblikovanju pročelja,

⁴³ KNEŽEVIĆ, 2003: 100, DABAC, 1985: 161.

tvornica „Penkala“, odnosno „Nada Dimić“, obilježena je specifičnim izrazom Rudolfa Lubynskog.

Odmah se uočava poštivanje ideje kakvu su postavili njegovi prethodnici, te je pročelje ostalo raščlanjeno na jednak način, sa središnjim rizalitom od tri prozorske osi na glavnom pročelju, ugaonim rizalitom koji povezuje ulična pročelja te rubnim rizalitom na pročelju iz Erdödyjeve ulice da održi simetriju. Na mjestu gdje je završavala prethodna dvokatna građevina sada se nalazi friz s natpisom „TVORNICA OLOVAKA I DRŽALA „PENKALA“ ED. MOSTER I DRUG D.D.“ koji se proteže duž cijelog glavnog pročelja te isti natpis duž cijelog bočnog pročelja. Iznad njega nalazi se nadograđeni treći kat u kojemu su prozori ponovno polukružno zaključeni u rizalitim dijelovima, odnosno pravokutno zaključeni u ostatku pročelja. Istaknuti su dijelovi pročelja sada umjesto valovitim zabatima zaključeni klasičnim trokutastim zabatima s jednostavnim dekorativnim elementima na rubovima, koji su najzaslužniji za stroži i klasičniji dojam novo oblikovanog pročelja. Unutar glavnog zabata nalazi se i logo tvornice „Penkala“ - plošna dekoracija koja prikazuje profil čovjeka s olovkom zataknutom za predimenzionirano uho. Glavni ulaz u tvornicu sada je flankiran jednostavnim pilastrima, kao još jedan klasični element interpretiran i inkorporiran u novo pročelje. Veliki prozorski otvori i dalje daju dojam prozračnosti i služe kao dekorativna artikulacija pročelja, iako takav dojam odaju u nešto manjoj mjeri nego na prethodnom arhitektonskom projektu tvornice. Parapetne su zone sada jednostavni pravokutni utori s pravokutnim detaljima. Stilski, pročelja su obilježena duhom kasne secesije, no sa još reduciranijom dekorativnošću te s arhitektovom interpretacijom klasičnih elemenata koji naglašavaju monumentalnost građevine.⁴⁴

Na uličnim pročeljima od tada nije bilo novih arhitektonskih intervencija, osim što je natpis starog imena tvornice uklonjen i umjesto njega stavljen neonski natpis „Nada Dimić“ u maniri rukopisa, smješten u središnjem dijelu glavnog pročelja, a stari logo u zabatu zamijenjen je novim na istome mjestu. Fasada je svijetle sivozelenkaste boje, a parapetne su zone samo plitki pravokutni utori istaknuti zagasitom crvenom bojom, čime pročelje dobiva na dinamičnosti površine.⁴⁵

U obje arhitektonske razvojne faze tvornice odabir renomiranih arhitekata koji su u velikoj mjeri izgradili zagrebačko središte, govori s jedne strane o težnji da se tvornicu uklopi u postojeće gradsko tkivo, iako se tada tvornica nalazila na njegovu obodu, ali i o tome da se

⁴⁴ DAZ – 1122, zgd, Branimirova ulica 43: pročelje u „B“ cesti, pročelje u Novoj cesti (1919.).

⁴⁵ O boji fasade kakva je bila u vremenu nastanka ne mogu reći sa sigurnošću, jer je fotografski materijal crno-bijeli.

težilo reprezentativnom izgledu tvorničke zgrade, koje su u to vrijeme predstavljale nove tehnologije, nova poduzeća i radna mjesta te važan segment u gospodarstvu grada i zemlje. To nas dovodi do slijedećeg poglavlja u kojemu se na nekoliko razina razmatra društveno značenje tvornice od trenutka njene izgradnje do danas.

4. Društvena važnost tvornice

U ovome se poglavlju razmatra društvena važnost tvornice „Nada Dimić“ kakvu je imala tijekom povijesti – od kada je izgrađena do danas nakon što je već ugasla. Smatram da su određeni društveni događaji koji su obilježili tvornicu bitne sastavnice značenja i vrijednosti same građevine i na taj su način bitan dio same analize i vrednovanja tvornice. Tvornica je svjedočanstvo određenog vremena i načina života, utjelovljuje događaje iz prošlosti kao i nova zbivanja, te ostaje važnim segmentom identiteta mjesta i društvenog pamćenja.

4.1. Tvornički pogoni i zaposlenost stanovništva

Zagreb se početkom 20. stoljeća sve više počeo razvijati kao važno *središte veleindustrijske tvorničke privrede*⁴⁶ kojom su se mahom bavila dionička društva, koja su bila vlasnici prvih velikih tvorničkih pogona. Takvih je poduzeća prije Prvog svjetskog rata bilo već petnaestak, a broj radnika zaposlenih u industrijskim poduzećima narastao je do 1910. godine na šest tisuća.⁴⁷ Među većim je takvim poduzećima bilo i ono Edmunda Mostera i Druga, koje je bilo vlasnikom tvornice „Penkala“. U doba sve izraženije urbanizacije i povećanog broja stanovnika industrijski su pogoni poput „Penkale“ mnogo značili u pogledu mogućnosti zaposlenja i velikog broja radnih mjesta. Posebnost je ovoga pogona bila u tome što se radilo o prvoj tvornici u svijetu koja je serijski proizvodila mehaničke olovke prema patentu Slavoljuba Penkale, čime je kroz svoje proizvode, reklamirane po gradskim trgovima, stekla određen status (slika 16).⁴⁸ U samim počecima, položaj zagrebačkog radništva često je bio težak: radilo se razne iscrpljujuće poslove u radionicama i po 14 sati dnevno.⁴⁹ Svijest o potrebi stvaranja boljih uvjeta za radnike rasla je s vremenom, a u tvornici „Penkala“ tijekom 1920-ih godina izgrađena je zgrada za dobrobit radništva s blagovaonama, garderobama, kupaonama, vrtićima, sobama za boravak i čitaonicama, što je omogućavalo kvalitetnije prilike za radnike. Tvornica stoga predstavlja i svjedočanstvo o načinu života radnika i uvjetima u kojima su radili. Tijekom 1930-ih došlo je do povećanja opsega proizvodnje i novih pogona i trgovina u prostorima zgrade za dobrobit radništva, te se veća pažnja pridavala povećanju prihoda i iskoristivosti prostora koji će to omogućiti. Nakon Drugog svjetskog rata tvornica je počela djelovati kao tekstilna tvornica „Nada Dimić“ i postala dijelom industrije koja je imala veliki značaj u središnjoj i sjeverozapadnoj Hrvatskoj, usporediv sa značajem

⁴⁶ KARAMAN, 1991: 275.

⁴⁷ KARAMAN, 1991: 273-279.

⁴⁸ ARČABIĆ, 2007c: <http://www.liderpress.hr/Default.aspx?sid=28428>, posjećeno 20.8.2013.

⁴⁹ KARAMAN, 1991: 276.

koji se pripisuje brodogradnji u primorskom dijelu Hrvatske.⁵⁰ „Nada Dimić“ svojedobno je zapošljavala oko 1700 radnika, među kojima su 95% bile žene.⁵¹ No kao i mnoge tekstilne tvornice u Hrvatskoj, tijekom 1990-ih je privatizirana, potom je smanjivala broj radnika, padala u dugove i završila u stečaju, ostavivši velik broj radnika, mahom žena, bez posla i s neisplaćenim plaćama. U tvornici „Nada Dimić“ je krajem 1991. godine radilo 1039 zaposlenika, 1993. taj je broj smanjen na 805, a 2000. godine, kada je već pokrenut stečajni postupak, broj se smanjio na 97 zaposlenika prije nego li se pogon u potpunosti ugasio.⁵² Time je zgrada bivše tvornice „Nada Dimić“ danas postala jednim od podsjetnika na stanje u državi koje obilježava sve veći gubitak radnih mjesta, posebice u tekstilnoj industriji i posebice za žene.

4.2. Tvornica kao simbol društvenih i političkih promjena

Kao što je u početku predstavljala novi uzlet zagrebačke industrijske privrede, danas tvornicu možemo promatrati kao simbol aktualnih problema u državi, koji se kao takav koristi na različitim poljima javne društvene sfere. Tako se sama građevina kao simbol uključuje u različita društvena zbivanja. Primjerice, u povorci za Međunarodni dan žena, 8. ožujka 2007. godine, zgrada „Nade Dimić“ bila je polazišna točka povorke, s ciljem da se podsjeti i ukaže na sve lošiji položaj žena na tržištu rada.⁵³ Ispred tvornice „Nada Dimić“ okupljalo se i povodom Praznika rada 2010. godine ne bi li se odala čast radnicima koju su ovdje radili dugi niz godina.⁵⁴ Vrlo simbolična bila je i umjetnička intervencija Sanje Iveković na zgradi tvornice „Nada Dimić“ iz lipnja 2000. godine pod nazivom „SOS Nada Dimić“. U trenutku kada je već pokrenut stečajni postupak, a mnogi zaposlenici, uglavnom sredovječne žene, tek što nisu izgubili posao, Iveković je obnovila i upalila neonski natpis „Nada Dimić“ na glavnom pročelju tvornice. Uz to je tijekom lipnja organizirala besplatno pravno savjetovalište za radnice tvornice, kojim ukazuje i na alternativne modele ekonomskog sustava - temeljene na razmjeni, darivanju i recikliranju znanja, ideja, vještina i robe (slika 17). Rad je vrlo slojevit te se natpisom ukazuje na aktualne ekonomske probleme i prava radnika i radnica, a ujedno se referira i na stvarnu osobu, Nadu Dimić, proglašenu narodnom

⁵⁰ JAGAČIĆ, 2012: <http://zg-magazin.com.hr/samo-u-tekstilnoj-industriji-do-danas-izgubljeno-vise-od-100-000-radnih-mjesta/>, posjećeno 20.8.2013.

⁵¹ IVANEK, 2007: <http://www.jutarnji.hr/tko-je-pucao-u-nadu-dimic/271313/>, posjećeno 20.8.2013.

⁵² Izvješće Državnog ureda za reviziju o provedenoj reviziji pretvorbe i privatizacije „Nade Dimić“ u Zagrebu, preuzeto s: <http://www.revizija.hr/izvjesca/2007/revizije-pretvorbe-i-privatizacije/507-nada-dimic-zagreb.pdf>, posjećeno: 20.8.2013.

⁵³ Preuzeto s: <http://www.zenska-mreza.hr/content/view/85/32/>, posjećeno 20.8.2013.

⁵⁴ MOLVAREC, 2010, preuzeto s: http://www.zagrebancija.com/hr-aktualnosti/foto--hns-ovci-ispred-tvornice-nada-dimic_303442, posjećeno 20.8.2013.

heroinom 1951. godine, zaboravljenu i pretvorenu u logo i brend, no koja može predstavljati uzor u današnjem patrijarhalnom društvu. Također se referira i na komunističku prošlost te podsjeća na stanje u državi danas u usporedbi s prošlim vremenima. Kroz sve to uključuje samu građevinu tvornice, podsjećajući na njenu važnost kao dio urbane povijesti. Uz to, umjetnica je izradila i drvenu maketu tvornice, ne bi li ju sačuvala u kontekstu vrlo neizvjesne budućnosti građevine u rukama potencijalnih investitora.⁵⁵

⁵⁵ ĆURLIN (et al.), 2003: 157; ILIĆ i KRŠIĆ, 2002: http://www.ljudmila.org/scca/platforma3/ilic_krstic.htm, posjećeno: 20.8.2013.

5. Zaštita industrijske baštine: problemi i rješenja

Prije detaljnije analize problema i stanja zaštite zagrebačke industrijske baštine i tvornice „Nada Dimić“ u okviru toga, treba razmotriti širi međunarodni (europski) kontekst - od početaka promišljanja o industrijskoj baštini do recentnih međunarodnih regulativa kojima se teži standardizaciji u valoriziranju industrijske baštine i suradnji između institucija. Pritom je koncept ove cjeline postavljen problemski te je pregled dosadašnjih istraživanja i promišljanja o industrijskom naslijeđu izložen kroz nekoliko ključnih pojmova, karakteristika i problema.

5.1. Definiranje industrijske baštine

Prepoznavanje industrijske baštine započelo je 1950-ih godina pokretom industrijske arheologije. Radi se o poddisciplini arheologije koja se bavi *evidencijom, proučavanjem i zaštitom industrijskih građevina, lokaliteta, metoda i strojeva, ali i građevina gospodarske namjene koje pripadaju tzv. proto-industrijskoj arhitekturi* s ciljem da odredi *značaj tih spomenika u kontekstu društvene i tehnološke povijesti*.⁵⁶ Taj se pojam prvi puta spominje u literaturi i terminologiji zaštite spomenika 1955. godine u članku Michaela Rixa⁵⁷, a nekoliko godina kasnije, 1959. godine, osnovano je Vijeće za britansku arheologiju (*Council for British Archeology*⁵⁸), koje je otvorilo prvi istraživački odjel za industrijsku arheologiju u svijetu. U organizaciji Vijeća iste je godine održana prva konferencija za industrijsku arheologiju. Važno je izdvojiti i britansko Udruženje za industrijsku arheologiju (*Association for Industrial Archeology*⁵⁹), koje je osnovano 1973. godine i ubrzo počelo objavljivati godišnji časopis *Industrial Archeology Review* koji izlazi i danas. Velika Britanija je kao pionir industrijske arheologije imala najdužu praksu vrednovanja industrijske baštine, a mnoge su zemlje počele slijediti njen primjer.

Treba istaknuti da se prvo zanimanje za industrijsku baštinu vezalo više uz tehnologiju industrijskih procesa, odnosno opremu industrijskih objekata nego uz samu arhitekturu, dok je zanimanje za industrijsku arhitekturu počelo rasti u trenutku velikih ekonomskih promjena tijekom 1970-ih i 1980-ih godina, kada se gase brojni industrijski pogoni i zatvara velik broj tvornica i skladišta, odnosno kada je industrijska arhitektura postala fizički ugrožena i prijetilo joj uništenje. To je potaknulo i promjene u definiranju industrijskog naslijeđa. Tada se u

⁵⁶ BULIMBAŠIĆ, 2001: 151.

⁵⁷ Michael Rix bio je predavač na Sveučilištu u Birminghamu, a njegov članak „Industrial Archeology“ objavljen je u časopisu *The Amateur Historian*.

⁵⁸ Službena internet stranica Vijeća: www.archeologyuk.org, posjećeno 20.8.2013.

⁵⁹ Službena internet stranica Udruženja: www.industrial-archeology.org, posjećeno 20.8.2013.

definiciju uključuju i prazne industrijske građevine i radnička naselja, te čitavi krajolici oblikovani dugogodišnjom industrijskom djelatnošću.⁶⁰

Tijekom narednih se desetljeća može primijetiti proširivanje definicije industrijskoga naslijeđa te se u obzir uzimaju i nematerijalni jednako kao i materijalni aspekti naslijeđa, ne bi li se potpunije odredila njegova vrijednost i potom primjenile adekvatne mjere zaštite. Odabrala sam dvije definicije, osmišljene u posljednjih deset godina, koje ću analizirati i međusobno usporediti: jedna, iz *Povelje o industrijskom naslijeđu iz Nizhny Tagila* iz 2003. godine i druga, iz *Konzervatorskih načela za spomeničke cjeline, strukture, područja i krajolike industrijske baštine* (poznata i pod nazivom *The Dublin Principles*) iz 2011. godine. Kako se radi o dokumentima koji razrađuju detaljne smjernice za zaštitu industrijske baštine, same definicije vrlo su detaljne, te se zbog toga, kao i važnosti udruga koje su ih proizvele, često izdvajaju kao refernce u aktualnim stručnim istraživanjima vezanim uz zaštitu industrijskog naslijeđa. To je razlog zbog kojeg sam ih i sama izdvojila, a njihovom međusobnom usporedbom možemo vidjeti eventualne promjene u shvaćanju i odnosu prema industrijskom naslijeđu u posljednjih deset godina.

Povelja o industrijskom naslijeđu iz Nizhny Tagila nastala je 2003. kao rezultat Kongresa o industrijskoj baštini održanog u Rusiji, kojega je organiziralo Međunarodno vijeće za konzerviranje industrijskog naslijeđa (TICCIH - *The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage*⁶¹). TICCIH je međunarodna udruga koja se bavi zaštitom, promicanjem i interpretacijom industrijskog naslijeđa, a osnovana je 1973. godine na Prvoj konferenciji za konzerviranje industrijskog naslijeđa održanoj u Ironbridgeu u Velikoj Britaniji. Od tada predstavlja središnju instituciju koja se bavi zaštitom industrijskog naslijeđa, a njeni dokumenti smatraju se temeljnim smjernicama u zaštiti ovoga naslijeđa. Takvu ulogu preuzela je i *Povelja iz Nizhny Tagila* kao prvi i dotad najobuhvatniji međunarodni dokument u tom području.

Prema navedenoj se povelji industrijsko naslijeđe sastoji od ostataka industrijske kulture, koji posjeduju povijesnu, tehnološku, društvenu, arhitektonsku ili znanstvenu vrijednost. Ti ostaci obuhvaćaju građevine i strojeve, radionice, mlinove i tvornice, rudnike i rafinerije, skladišta i trgovine, mjesta za proizvodnju, prijenos i upotrebu energije, transport i svu pripadajuću infrastrukturu, kao i mjesta koja se koriste za društvene aktivnosti povezane s industrijskim pogonom, poput stanovanja, religijskih praksi i školovanja. Industrijska

⁶⁰ BULIMBAŠIĆ, 2001: 151; FALCONER, 2006: <http://histoire-cnrs.revues.org/1778#tocto1n2>, posjećeno 20.8.2013.; ROGIĆ, 2001: 38 - 45.

⁶¹ Dalje u tekstu TICCIH.

arheologija istaknuta je kao interdisciplinarna metoda kojom se istražuju materijalni i nematerijalni dokazi o dokumentima, artefaktima, strukturama, nastambama te prirodnim i urbanim krajolicima, koji su oblikovani za industrijsku djelatnost ili od nje. Povijesno razdoblje koje je izdvojeno kao primarno u istraživanju industrijskog nasljeđa jest razdoblje od sredine 18. stoljeća do danas. Pritom se ne zanemaruje i istraživanje ranijih pred-industrijskih i proto-industrijskih korijena.⁶²

Od 2000. godine TICCIH je postao ICOMOS⁶³-ov savjetnik za industrijsku baštinu, te sudjeluje u odlukama o spomenicima industrijske baštine koji će se uključiti u UNESCO-ov popis svjetske baštine. Udruženje tih dviju organizacija govori u prilog TICCIH-ovoj važnoj poziciji na području zaštite industrijske baštine, ali ukazuje i na potrebu standardiziranja međunarodne regulative za zaštitu industrijske baštine i suradnje nadležnih institucija.

Na ICOMOS-ovoj Općoj skupštini održanoj u Parizu 2011. godine, udružene su organizacije proizvele zajednička *Konzervatorska načela za spomeničke cjeline, strukture, područja i krajolike industrijske baštine* nazvana i *The Dublin Principles*.

Prema tom se dokumentu industrijsko nasljeđe sastoji od lokacija, stuktura, sklopova, područja i krajolika, kao i strojeva, objekata i dokumenata koji pružaju dokaze o prošlim ili aktivnim industrijskim procesima proizvodnje, nabave sirovih materijala i njihove prerade, te infrastrukture vezane uz prijenos i uporabu energije i transport. Istaknuto je kako industrijsko nasljeđe odražava duboku vezu između kulturnog i prirodnog okoliša, jer industrijski procesi, stari ili moderni, ovise o prirodnim izvorima sirovine, energije i prometne mreže ne bi li proizveli i distribuirali proizvode na tržište. Industrijsko nasljeđe uključuje i materijalnu imovinu (pokretnu i nepokretnu) kao i nematerijane dimenzije poput tehničkih znanja, organizacije rada i radnika te društveno i kulturno nasljeđe koje je oblikovalo svakodnevni život lokalnih zajednica kao i širih društvenih zajednica. Naglašeno je još da mjesta industrijskog nasljeđa mogu biti vrlo raznolika po pitanju namjene, dizajna i povijesnog razvoja, međutim detaljnija tipologija industrijskog nasljeđa nije naznačena.⁶⁴

Obje definicije teže obuhvaćanju svakog aspekta vezanog uz industrijsko naslijeđe, a definicija iz 2011. predstavlja nešto detaljniju nadogradnju. Takvim širokim definiranjem obuhvaćeni su mnogi oblici industrijske baštine koji su prošlih desetljeća bili zanemarivani. Time se proširuju istraživanja i metodologije, a proširivanjem znanja i detaljnom

⁶² <http://ticcih.org/about/charter/>, posjećeno 20.8.2013.

⁶³ The International Council on Monuments and Sites, odnosno Međunarodno vijeće za spomenike i spomeničke cjeline, međunarodna je nevladina organizacija osnovana 1964. godine u Mlecima, a od 1972. godine postaje i savjetodavno tijelo UNESCO-a u Odboru za svjetsku baštinu.

⁶⁴ www.icomos.org/Paris_2011/GA2011_ICOMOS_TICCIH_joint_principles_EN_FR_final_20120110.pdf, (čl. 1, 2) posjećeno 20.8.2013.

kontekstualizacijom omogućava se bolje razumijevanje samog dijela industrijske baštine. Sve to potrebno je za primjenu adekvatnih mjera zaštite i prezentaciju baštine. O smjernicama za zaštitu industrijskog nasljeđa, koje su obuhvaćene ovim dokumentima više će riječi biti u sljedećem poglavlju.

5.2. Sustav zaštite industrijske baštine

Osim navedenih međunarodnih institucija, u posljednjim su desetljećima osnovane i manje nacionalne i regionalne organizacije vezane uz zaštitu industrijske baštine. Među uspješnijima se istaknula Njemačka koja ima četrdesetogodišnju tradiciju bavljenja zaštitom i raznovrsnim prenamjenama industrijske arhitekture, pod okriljem Radne grupe za zaštitu industrijskih spomenika (u okviru Udruženja za zaštitu spomenika u Saveznoj Republici Njemačkoj).⁶⁵

Neprofitne udruge često se pokazuju kao učinkovitije u pokretanju revitalizacije i zaštitnih postupaka na ugroženoj industrijskoj baštini od gradskih ili drugih nadležnih vladinih tijela, jer se najčešće i osnivaju ponukane konkretnim problemom vezanim uz zaštitu baštine koja ih okružuje i s ciljem da to promjene. U zemljama istočne Europe prisutno je jače oslanjanje na državne institucije i provedbu projekata pod okriljem nadležnih institucija, dok je u zapadnoeuropskim zemljama, koje imaju dužu tradiciju civilnog društva, prisutan veliki utjecaj nevladinih organizacija koje su često inicijatori društvenih događanja i konkretnih projekata.⁶⁶

Takve su manje civilne udruge bitne radi održavanja zaštite lokalne industrijske baštine, a međusobno umrežavanje organizacija na međunarodnoj razini može doprinjeti stvaranju standardiziranih parametara za zaštitu industrijske baštine te međusobnom suradnjom, savjetodavnom i financijskom pomoći doprinjeti adekvatnijem rješavanju problema brojnih zanemarenih objekata. Iako još uvijek ne postoje standardizirani i jasno definirani kriteriji za valorizaciju industrijske baštine, Povelja TICCIH-a i ICOMOS-a iz 2011. godine svojim se smjernicama najviše približila stvaranju preciznog sustavnog programa zaštite industrijske baštine. Smjernice su podijeljene u četiri glavna koraka/kategorije s uputama:

1) Dokumentiranje i razumijevanje struktura, spomeničkih cjelina, područja i krajolika industrijske baštine te njihovih vrijednosti. Naglasak je ovdje na detaljnom interdisciplinarnom i holističkom pristupu, ali i uključivanju lokalne zajednice u istraživanje

⁶⁵ ARČABIĆ, 2011: 5-6.

⁶⁶ ARČABIĆ, 2007b: 192.

kao važan izvor informacija. Osim materijalne dokumentacije, pri valoriziranju baštine bitno je razmotriti i onu nematerijalnu, poput vještina i znanja uključenih u stari industrijski proces. Dokumentacija bi trebala biti dostupna javnosti.

2) Osiguravanje efikasne zaštite i konzerviranja. Naglasak je na primjeni adekvatnih i pravno reguliranih mjera zaštite i adekvatnom upravljanju koje poštuju integritet i značaj industrijske baštine. U slučaju još aktivnih pogona, pri konsolidaciji ili osuvremenjavanju treba poštivati specifične tehničke karakteristike. Pravni okvir nužan je radi omogućavanja brzog reagiranja institucija u slučaju uništavanja industrijskih struktura i micanja pojedinih njenih dijelova čime se može umanjiti vrijednost objekta.

3) Očuvanje i održavanje struktura, spomeničkih cjelina, područja i krajolika industrijske baštine. Ističe se da je primjerena prenamjena najbolji način čuvanja i održavanja industrijskih struktura i mjesta. Sve intervencije trebale bi biti povratne te detaljno dokumentirane i obilježene.

4) Prezentiranje i prenošenje baštinskih aspekata i vrijednosti industrijskih struktura, mjesta, područja i krajolika radi podizanja svijesti javnosti i podržavanja istraživanja. Industrijska baština poučava i svjedoči o važnim aspektima lokalne, nacionalne i međunarodne povijesti. Potrebno ju je primjereno prezentirati javnosti putem muzeja i izložbi, organiziranih obilazaka lokaliteta industrije, interneta te na taj način educirati javnost i kontinuirano podizati svijest i razumijevanje o važnosti industrijske baštine.⁶⁷

Specifičnost industrijske baštine u okviru problema zaštite je u tome što je vrlo raznovrsna i obuhvaća čitave sklopove, pa je teže stvoriti kriterije vrednovanja koji bi pokrili sve tipove i aspekte industrijske baštine (čije se definiranje s vremenom mijenjalo i proširivalo). Stoga u mnogim zemljama nije provedeno sustavno vrednovanje industrijske baštine. Temeljni je problem nepostojanje potpune i dostupne dokumentacije, koja bi bila baza za daljnje istraživanje i potrebne mjere zaštite. Ovim se smjernicama nastojalo prvenstveno detaljnije definirati industrijsku baštinu i naglasiti potrebu da ju se prihvati i tretira kao ravnopravni dio baštine.

5.3. Dvojak odnos prema industrijskoj baštini i pitanje estetike

Odnos prema industrijskoj arhitekturi varirao je kroz povijest kao i percepcija njezinih estetskih vrijednosti. Industrijska je arhitektura u kontekstu početaka industrijske revolucije i

⁶⁷ www.icomos.org/Paris_2011/GA2011_ICOMOS_TICCIH_joint_principles_EN_FR_final_20120110.pdf, (čl. 3-14); posjećeno 20.8.2013.

urbanizacije bila uglavnom pozitivno konotirana i povezivala se s gospodarskim i ekonomskim uzletom gradova, regija i zemalja. Međutim, u kontekstu ekoloških problema, kao i deindustrijalizacije i zatvaranja brojnih industrijskih pogona, industrijska baština zadobiva negativnu ulogu, jer se s jedne strane veže uz nešto bučno, ekološki i prostorno neprihvatljivo, kao i uz procese dehumanizacije te izrabljivanje radnika i gubitka poslova. To uvelike utječe na svijest o vrijednosti ovoga nasljeđa u javnosti, ali i u stručnim krugovima. Te se negativne konotacije odražavaju i na percipiranje estetske vrijednosti industrijskog nasljeđa. Ipak, sa suvremenim osvješćivanjem materijalne vrijednosti industrijskog naslijeđa i razvitkom raznih regulativa i mjera zaštite sve se više priznaje i estetska vrijednost industrijske arhitekture.⁶⁸ Prema nekim autorima, estetska vrijednost industrijske arhitekture prepoznata je kroz modernu arhitekturu kojoj je bila temelj. Stoga se vrednovanjem estetike moderne arhitekture revidira i afirmira estetika industrijske arhitekture. Njen značaj Tomislav Premerl vidi kroz tri stavke: 1. kao temelj moderne, 2. kao važan pokazatelj razvoja građevnih načela i uvođenja novih materijala, koji su otvorili put novoj estetici te 3. kao pokretač novih ideja zbog pionirskog korištenja novih građevnih sustava i materijala.⁶⁹

Za estetsku reaffirmaciju posljednjih desetljeća zaslužna je uvelikoj mjeri umjetnička fotografija, koja postavlja nove trendove u redefiniranju industrijske estetike.⁷⁰ Kroz fotografiju se posebno afirmiraju zapušteni industrijski pogoni stvarajući specifičnu estetiku, nalik romantičarskom divljenju ruševinama, svojevrsnu estetiku propadanja.⁷¹ To svakako doprinosi informiranju i osvješćivanju javnosti o problemu zapuštene industrijske baštine te pozitivnijoj percepciji tih objekata. No estetske se vrijednosti ugaslih industrijskih pogona u praksi uglavnom zanemaruju te danas investitori prednost daju lokacijskoj vrijednosti, a umjesto prepoznavanja vrijednosti građevine, ona se percipira kao smetnja i kao potencijalno slobodan prostor za stvaranje profitabilne novogradnje ili parkirališta.

Možemo reći da industrijsku baštinu obilježava dvojak odnos prema njoj: s jedne se strane teži uklanjanju industrijskih pogona radi nove iskoristivosti gradskog prostora, a s druge strane postoji senzibilitet prema vrijednostima industrijske baštine i promatra ju se kao arhitektonski i estetski značajne objekte i kao novi kulturni resurs.⁷²

⁶⁸ GORŠIĆ, 2001: 18; ČULIG, 2001: 51.

⁶⁹ PREMERL, 2001:71.

⁷⁰ Za primjerima ne moramo posegnuti daleko: u Muzeju grada Zagreba je u okviru projekta *Zagrebačka industrijska baština: povijest, stanje, perspektive* 2012. godine organizirana izložba fotografija studenata Akademije dramskih umjetnosti *Fotografija industrije*, na kojoj su se mogla vidjeti njihova viđenja industrijske (mahom napuštene) arhitekture.

⁷¹ Zanimljiv tekst na tu temu: „Aesthetic of Decay“, dostupan na www.zfein.com/architecture/thesis/thesis.pdf.

⁷² MAROEVIĆ, 2001: 77-86.

5.4. Industrijska baština kao novi kulturni resurs

Industrijska baština nudi toliko mogućnosti korištenja i interpretacije te predstavlja važan, no nedovoljno iskorišten kulturni resurs. Pojedine su zemlje i udruženja prepoznali velike potencijale svoje lokalne industrijske baštine i osmislile projekte kroz koje će se ona zaštititi, očuvati, prezentirati te istovremeno doprinositi ekonomskom razvoju kraja. Prenamjena industrijskih objekata u nove sadržaje pokazala se u brojnim primjerima kao vrlo dobar način da se baštinu revitalizira i uključi u suvremeni život, što bi joj ujedno omogućilo kontinuiranu brigu i održavanje.

Česte su prenamjene industrijskih objekata u muzeje, galerije i kulturne centre. Neke od najpoznatijih takvih prenamjena tvorničkih objekata u Europi su galerija *Tate* u Liverpoolu arhitekta Jamesa Stirlinga, koja se smjestila u prostore napuštenih skladišta, potom *Tate Modern* u Londonu u zgradi bivše elektrane, arhitekata Jacquesa Herzoga i Pierrea de Meurona, te Muzej *d'Orsay* koji se smjestio u prostore starog željezničkog kolodvora prema projektu arhitektice Gae Aulenti. Brojni tvornički objekti pokazali su se kao pogodni za stambenu namjenu, te se među najpoznatijim prenamjenama pritom ističu londonski dokovi, gdje su napuštena skladišta na obalama Temze postala stambeni prostori. Njemačka također obiluje primjerima zanimljivih prenamjena tvorničke arhitekture, a kao posebnost treba istaknuti primjer industrijske regije Ruhr, koja je čitava revitalizirana projektom organizacije *IBA Emscher Park*. Radi se o državnom programu za ekonomsku, urbanu i socijalnu obnovu i kulturalnu reorganizaciju regije Ruhr koju su od 1960-ih mučili problemi deindustrijalizacije. Okosnicu projekta činila je desetogodišnja međunarodna izložba graditeljstva, koja je trajala od 1989. do 1999. godine i obuhvatila čitavu regiju. Kroz deset su godina pokušali uređenjem napuštenih lokacija i davanjem sadržaja pokrenuti regiju i napraviti kulturne rute s industrijskim objektima kao temeljnim punktovima. Te su rute planirane tako da po završetku projekta mogu poslužiti kao infrastrukturni temelj za razvoj kulturnog turizma u regiji.⁷³

Za održivi razvoj starih industrijskih objekata kulturni turizam nudi niz mogućnosti, a uz to može doprinijeti širenju znanja i osvješćivanju javnosti o industrijskoj baštini te ju sačuvati. Godine 2002. pokrenut je projekt *European Route of Industrial Heritage* koji je za cilj imao zaštitu europske industrijske baštine i korištenje njenih potencijala kao elemenata održivog ekonomskog razvoja. Temeljna ideja projekta je stvaranje baze znanja i mapiranje mjesta industrijske baštine, kao i međusobno umrežavanje europskih institucija koja se bave prezentacijom ove baštine putem interneta. Danas u svojoj bazi broji preko 1000 lokaliteta u

⁷³ ŠEPIĆ, 2001: 275-288; BOŽIĆ, GAŠPAROVIĆ, 2007: 6-22.

43 europske zemlje i predstavlja javnu platformu za učenje i raspravljanje o temama i iskustvima vezanim uz industrijsku baštinu.⁷⁴

⁷⁴ ARČABIĆ, 2007a: 22; www.erih.net/index.php, posjećeno 20.8.2013.

6. Zaštita zagrebačke industrijske baštine

Svijest o povijesnom i kulturnom značaju industrijske baštine u Hrvatskoj počela se razvijati i intenzivirati tek od 1990-ih godina. Tijekom 1990-ih vrednovanje se industrijske arhitekture nije sustavno provodilo, već je tek djelomice obuhvaćeno u okviru *Projekta popisa i procjene ratne štete na spomenicima kulture*. Pritom je naglasak pri zaštiti bio na područjima netom zahvaćena ratom, zbog čega su brojna područja, koja su bila industrijski razvijenija i s većim brojem industrijskih objekata, ostala zanemarena i izostavljena iz programa zaštite. Brojni su industrijski sklopovi i objekti ostali zanemareni do danas, a temeljni je problem neujednačenost pristupa u obradi i vrednovanju industrijske baštine, pri čemu treba naglasiti kako u Hrvatskoj vrednovanje industrijske baštine nije nikada sustavno provedeno na nacionalnoj razini.⁷⁵

Uzme li se u obzir široka definicija industrijskog naslijeđa, *zgrade tehničkog naslijeđa čine samo srce identiteta grada Zagreba*.⁷⁶ Ipak, zaštita tog naslijeđa i u Zagrebu je još u povojima. No vidljivo je jačanje svijesti o zagrebačkoj industrijskoj baštini posljednjih godina, čemu govori u prilog povećanje broja zaštićenih industrijski sklopova u Registru kulturnih dobara RH pri Ministarstvu kulture RH. Prema podacima iz 2007. godine, u Registar je bilo upisano i zaštićeno ukupno pet industrijskih povijesnih cjelina i tvorničkih objekata grada Zagreba.⁷⁷ Do 2010. godine taj se broj povećao na sveukupno jedanaest objekata industrijske baštine, od čega šest industrijskih sklopova i pet pojedinačnih tvorničkih građevina. Osim objekata upisanih u Registar, pojedine su industrijske građevine sa obilježjima povijesne graditeljske strukture zaštićene kao integralni dijelovi Povijesne urbane cjeline grada Zagreba, među kojima se našla i tvornica „Penkala“, odnosno „Nada Dimić“.⁷⁸ Uz povećanje broja zaštićenih objekata industrijske baštine, primjećuje se težnja za standardizacijom kriterija vrednovanja i obradi podataka o industrijskoj baštini. Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu⁷⁹ posljednjih se godina počeo baviti *izradom elaborata valorizacije ili revalorizacije, te kategorizacije i zaštite zagrebačke industrijske arheologije*⁸⁰, pri čemu je izrađen inventar zaštićenih cjelina i objekata industrijske baštine te su osmišljene osnovne kategorije za valorizaciju:

- a) arhitektonska, kulturno-povijesna i povijesno-umjetnička vrijednost
- b) značenje predmetne građevine ili sklopa unutar slike grada ili slike uličnog poteza

⁷⁵ ROGIĆ, 2001: 37, 38.

⁷⁶ ŠEPIĆ, 2007:30.

⁷⁷ ARČABIĆ, 2007: 24.

⁷⁸ PALADINO, 2010: 147-148, 167.

⁷⁹ Dalje u tekstu GZZSKP.

⁸⁰ PALADINO, 2010: 147.

c) očuvanost namjene

d) građevinsko stanje u pogledu konstrukcije, volumena, detalja, materijala i drugog.⁸¹

Navedeni inventar pokriva tek dio zagrebačke industrijske baštine – dio koji je do sada bioštićen ili obrađivan konzervatorskim elaboratima, no zajedno s postavljenim kategorijama valorizacije pruža dobar put ka standardizaciji obrade i valorizacije industrijskog nasljeđa, koji bi se mogao primjeniti i na nacionalnoj razini.

Rješavanju tog problema doprinose i stručni skupovi, koji se organiziraju na temu industrijske baštine, pri čemu treba istaknuti organizaciju *Prvog hrvatskog simpozija o industrijskom nasljeđu - Grad za 21. stoljeće* održanog u Karlovcu 2001. godine i čiji zbornik nudi niz tekstova koji pristupaju industrijskoj baštini iz različitih aspekata, svi s konačnim ciljem njene dokumentacije, zaštite i prezentacije.

6.1. Revitalizacija industrijske arhitekture u Zagrebu

Kao što je ranije istaknuto, dobar primjer revitaliziranja i očuvanja industrijske baštine predstavljaju prenamjene objekata i njihovo uključivanje u suvremeni život nakon što su pogoni ugasili i ostavili prazne strukture. Prenamjene tvorničkih sklopova i pojedinačnih građevina u kulturne svrhe, koji su u svijetu već ustaljena praksa, u Zagrebu su vrlo rijetki i broje tek dva primjera. Radi se o Gliptoteci Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti koja od 1940. godine koristi prostore nekadašnje tvornice koža u Medvedgradskoj ulici te o Kući za ljude i umjetnost Lauba u Ulici baruna Filipovića, koja se 2011. godine uselila u zgradu nekadašnje jahaonice unutar sklopa austrougarske vojske. Osim navedenih primjera, u tijeku je još jedna prenamjena u muzejske svrhe: bivša Tvornica duhana, koja se prenamjenjuje u Hrvatski povijesni muzej.⁸²

No pozitivnih je primjera vrlo malo i mnogi su objekti industrijske baštine danas zapušteni i devastirani unatoč tome što su zaštićeni kao spomenici kulture. Spomenimo slučaj Paromlina, kao jasan reprezentativan odraz trenutnog stanja zagrebačke industrijske baštine. Radi se o najstarijem zagrebačkom veleindustrijskom sklopu u središtu grada, koji usprkos tome što je zaštićen kao važna povijesna cjelina, koja svjedoči o počecima industrijalizacije i uporabi novih materijala i tehnika gradnje, nema nikakvu namjenu već dugi niz godine te stoji zapušten i devastiran.⁸³

⁸¹ PALADINO, 2010: 148.

⁸² ARČABIĆ, 2007: 27; www.lauba.hr/hr/o-laubi-3/, posjećeno 20.8.2013.

⁸³ ARČABIĆ, 2007: 24.

S jedne je strane prisutan problem neučinkovitosti nadležnih gradskih institucija da pravovremeno reagiraju na neadekvatno postupanje s industrijskom baštinom, a s druge nepostojanje jasnih regulativa u zaštiti industrijske baštine. Velik je problem također i nedostatak osvještivosti javnosti, kao i različitih investitora koji su postali vlasnicima brojnih tvorničkih objekata, koji su nakon privatizacije i zatvaranja pogona postali samo investicijski projekti prvenstveno od lokacijske važnosti.

6.2. Edukacija javnosti o potencijalima industrijske baštine

Važnu ulogu u promicanju industrijske baštine u javnosti i osvješćivanju o njenim povijesnim, društvenim, kulturnim, arhitektonskim i umjetničkim vrijednostima svakako ima istraživački i izložbeni projekt Muzeja grada Zagreba pod nazivom *Zagrebačka industrijska baština: povijest, stanje, perspektive*. Njen autor i voditelj je kustos Muzeja grada Zagreba, Goran Arčabić, koji je osmislio petogodišnji projekt (2009 - 2014) koji istražuje, vrednuje i prezentira industrijsku baštinu Zagreba. Temeljni ciljevi projekta su: istraživati, dokumentirati i prezentirati industrijsku baštinu; utjecati na oblikovanje pozitivnog javnog mišljenja o toj temi; upozoriti na opasnost od uništenja važnih objekata industrijske baštine; sustavno propitivati načine na koje bi ti objekti mogli ostvariti održivi razvoj u gradu; ponuditi kvalitetna rješenja za primjerenu prenamjenu industrijskih objekata. Projekt okuplja stručnjake različitih profila - povjesničare, povjesničare umjetnosti, urbaniste, arhitekte, konzervatore, arhiviste, kustose muzejskih zbirki, koji nastoje zajednički provesti u djelo navedene ciljeve. Projekt je organiziran u tri povijesne etape industrijske baštine pri čemu je svaka uokvirena središnjom izložbom, uz niz drugih popratnih programa i aktivnosti: organiziraju se izložbe, stručna vodstva po lokalitetima zagrebačke industrijske baštine, radionice, stručni skupovi, predavanja i prezentacije, te se izdaju publikacije (uključujući i on-line publikacije).⁸⁴

Osim iznimne istraživačke, dokumentacijske, teorijske i prezentacijske vrijednosti projekta, velik značaj učinjen je u povezivanju institucija, kako unutar zemlje, tako i s međunarodnim udrugama te u uključivanju javnosti u probleme industrijske baštine, osvješćujući ih o baštinskoj vrijednosti industrijskih objekata kao važnom segmentu povijesti grada Zagreba. Kroz sve navedene djelatnosti organizirane u okviru projekta uviđamo da se teži modelu koji je vrlo pristupačan za svakog i omogućava jednostavan dostup informacija, što doprinosi njihovu širenju. Stručna vodstva po industrijskim lokalitetima također su vrlo

⁸⁴ <http://www.zg-ib.org/>, posjećeno: ožujak 2013.

poticajna, jer izravnim kontaktom s primjerima industrijske baštine ljudi se više senzibiliziraju za probleme s kojima se ona susreće i potaknuti su na problemsko promišljanje svoje okoline.

7. Tvornica „Nada Dimić“ danas

Nakon osvrta na zagrebačku situaciju po pitanju zaštite industrijske baštine, možemo zaključiti da „Nada Dimić“ dijeli sudbinu mnogih drugih ugaslih industrijskih pogona u Zagrebu. U nastavku se daje prikaz aktualnog stanja tvornice – njezine zaštite, fizičkog stanja ispitanog terenskim istraživanjem te njezine valorizacije u stručnom i javnom diskursu. Na koncu se promišljaju mogućnosti revitalizacije i održivog razvoja.

7.1. Zaštita, stanje i valorizacija tvornice

Tvornica „Nada Dimić“ nalazi se unutar zone zaštite „B“ na području Povijesne urbane cjeline grada Zagreba, za koju je rješenjem Ministarstva kulture RH utvrđeno svojstvo kulturnog dobra i koja je upisana u Registar kulturnih dobara RH [Z – 1525 (NN 92/11)] te se na nju primjenjuje Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara.⁸⁵ To znači da vlasnik za svaku preinaku, novu namjenu i obnovu treba tražiti odobrenje propisano prema načelima Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara. Godine 2003. izdane su konzervatorske propozicije za obnovu i čuvanje tvornice postupkom izdavanja lokacijske dozvole tadašnjem vlasničkom dvojcu Nobile-Carić, radi predložene rekonstrukcije povijesne graditeljske strukture tvornice „Nada Dimić“. Ta je rekonstrukcija predviđala adaptaciju i prenamjenu ulične i dvorišne zgrade u poslovni sklop te izgradnju garaže. Propozicije je izradila arhitektica Ana Nišević, načelnica Odjela za istraživanje i planiranje GZZSKP-a. Tim je propozicijama uvjetovano da oblikovanje pročelja ulične i dvorišne zgrade treba uključiti obnovu elemenata pročelja, pri čemu se misli na ožbukane dijelove i karakterističnu drvenu stolariju, uz interpretaciju dekorativnih oblikovnih elemenata na parapetnim zonama uličnih pročelja, a sve treba biti sukladno arhivskoj dokumentaciji arhitekta Rudolfa Lubynskog iz 1919. godine. Također, uvjetovano je i projektiranje nadogradnje na dvorišnoj strani te oblikovno usklađivanje s postojećom građevinom po pitanju materijala i završne obrade.⁸⁶ U periodu od 2003. do 2005. godine, kada su vlasnici tvornice bili Anto Nobile i Mića Carić, nije došlo do planirane obnove i nakon toga ne postoje dostupni podaci o eventualnim dodatnim ili izmijenjenim konzervatorskim propozicijama. U razdoblju od 2005. do 2011. godine, kada je bila u vlasništvu Željka Keruma, „Nada Dimić“ doživjela je najveće devastacije, koje su spomenute ranije u tekstu, u povijesnome pregledu. Kako su sljedeći i aktualni vlasnici Institut IGH i Stipić grupa u predstečajnom i stečajnom postupku, ništa nije učinjeno po pitanju obnove

⁸⁵ Podatke o zaštiti ustupila mi je Greta Bedenko, voditeljica Odjela za provođenje programa zaštite i uređenje nepokretnih kulturnih dobara pri GZZSKP, kojoj se ovim putem zahvaljujem.

⁸⁶ PALADINO, 2010: 167, 170.

tvorničke zgrade, čak ni osnovna konsolidacija, što je rezultiralo fizičkim propadanjem građevine. Posljedice zanemarivanja u unutrašnjosti su se građevine pokazale i gorim nego što to daju naslutiti također loše očuvana ulična pročelja zgrade, čemu sam se uvjerila na terneškom istraživanju početkom kolovoza 2013. godine.

Ulična su pročelja u lošem stanju: mjestimično je otpala žbuka, glavnina prozora je barem djelomično ili posve oštećena, a fasada je u prizemnoj etaži išarana grafitima (slike 18 i 19). Okružimo li tvornicu, najviše dolazi do izražaja devastirana dvorišna zgrada (bivša zgrada za dobrobit radništva) vidljiva iz Branimirove ulice. S te je strane sada parkiralište i mala autopraonica naslonjena na preostali dio dvorišne zgrade (slike 20 i 21). Ostale nekadašnje dvorišne zgrade sada ne postoje ili su postale dio stambenog bloka u Erdödyjevoj ulici. Glavni ulaz nalazi se u Erdödyjevoj ulici, gdje se premjestio još tijekom 1950-ih godina kada je počela djelovati tvornica „Nada Dimić“, a na tabli uz ulaz danas još uvijek stoji natpis i logo tvornice „Endi International“ iz 1990-ih godina. Ulaz čini natkriveni prolaz koji vodi do unutrašnjeg dvorišta i međusobno povezuje tvorničku zgradu sa stambenom u Erdödyjevoj 16 - radi se o nekadašnjoj upravno-stambenoj zgradi za potrebe tvornice (slika 22). Dvorište je posve obraslo drvećem i uglavnom nije prohodno (slika 23). U zgradu se ulazi kroz dvorišni ulaz (slika 24). U unutrašnjosti građevine vidljiva su znatna oštećenja: razbijeni prozori, otpadanje žbuke, grafiti na zidovima, urušeni zidovi i stropovi. Pojedine su prostorije posve zatrpane starim raspadnutim namještajem, dok ih je većina prazna no prepuna stakla s razbijenih prozora i razbiljenih neonskih cijevi, kao i raznih žica i dijelova raspadnutog građevinskog materijala. (slike 25-28). Najveća oštećenja nalaze se u nekadašnjoj zgradi za dobrobit radništva kod urušenog dijela, ali i u trećemu katu glavne tvorničke zgrade gdje se pojedinim dijelovima urušio strop (slike 29-31). Najbolje su očuvane velike tvorničke hale u ugaonom dijelu zgrade i manje hale u drugome kraku zgrade s pogledom na Branimirovu ulicu (slike 32-35). Tlocrtna je dispozicija jednaka na sva tri kata, pa se i navedene hale protežu svim trima katovima (slika 36-39). Veliki prozorski otvori u tim halama zaslužni su velik izvor dnevnog svjetla te pružaju pogled na dio grada južno od željezničke pruge, kao i na susjedni tvornički sklop *Gredelja* (slika 40). Odmah postaje jasan interes investitora koji se prevenstveno odnosi na lokacijsku vrijednost, dok zapostavlja njene baštinske vrijednosti i potencijale kao važan kulturni resurs.

Osim što je stavljena pod zaštitu kao dio Povijesne urbane cjeline grada Zagreba, građevina nije detaljnije valorizirana niti je aktivno uključena u određeni program zaštite. U javnome je diskursu zastupljena najviše kao još jedan objekt koji se urušava i propada zbog zanemarivanja investitora te je potrebno potaknuti oblikovanje pozitivnog i proaktivnog

mišljenja, koje će pokrenuti javnost od uobičajene pozicije pasivnog promatrača ka razmišljanju o bogatom potencijalu industrijske baštine.

7.2. Pitanje revitalizacije tvornice

Prema ideji trenutnih vlasnika tvornice, „Nada Dimić“ se trebala prenamijeniti u poslovno-stambeni prostor te bi se na tržištu pozicionirala *kao atraktivna gradska lokacija s izrazitim prometnim i arhitektonskim atributima uvažavajući pritom odredbe konzervatora i ostalih nadležnih ustanova*. Dok bi se u prva dva kata smjestio prostor poslovne namjene, posljednji je kat prema tom planu trebao biti rezerviran za stanove prema konceptu „loft stanovanja“: *Obnovljeni objekt Nade Dimić će slijediti filozofiju loft stanovanja te će se budući stanovi odlikovati velikom visinom prostora (3,7-4,2m), velikim prozorima te zadržanim detaljima industrijske arhitekture. Uredski prostor koji je predviđen za zakup ili prodaju će također nakon rekonstrukcije zadržati zaboravljeni ugođaj prošlih vremena uz sve karakteristike suvremenih uredskih prostora.*⁸⁷ Osim toga poželjno je, *bez obzira na vlasničku strukturu, da se cijeli kompleks tretira kao jedna cjelina, iako realizacija samog projekta ovisi isključivo o vlasničkim odnosima, kao i financijskom stanju Investitora. Prema idejnim rješenjima, projekt bi sadržavao cca 6500 m² neto komercijalnog prostora (stambeni i poslovni), te sa podzemnom garažom sa preko 50 parkirnih/garažnih mjesta. Određeni broj parkirnih mjesta bi bio i u dvorištu zgrade.*⁸⁸ Iste ideje o prenamjeni tvornice zadržale su se i danas, no kako su oba vlasnika u stečajnom ili predstečajnom procesu, realizacija te prenamjene nije izgledna. Sam odabir nove namjene klasičan je izbor mnogih investitora, jer nudi više ili manje sigurnu profitabilnu budućnost. Za stanje u kakvom se tvornica nalazi danas, bilo koja namjena koja poštuje konzervatorske propozicije predstavlja dobar izbor, ukoliko će ju obnoviti, uključiti u suvremeni život i pružati kontinuiranu brigu oko njenog održavanja. No mogućnosti prenamjene su zbilja nebrojene i dopuštaju mnogo kreativnije koncepte koji bi bili od javnog interesa i promovirali industrijsku baštinu kroz aktivnu upotrebu njenih prostorija.

⁸⁷ <http://www.stipic.hr/o-grupi.aspx>, posjećeno 20.8.2013.

⁸⁸ <http://www.igh.hr/invproj.asp?pID=248> posjećeno 20.8.2013.

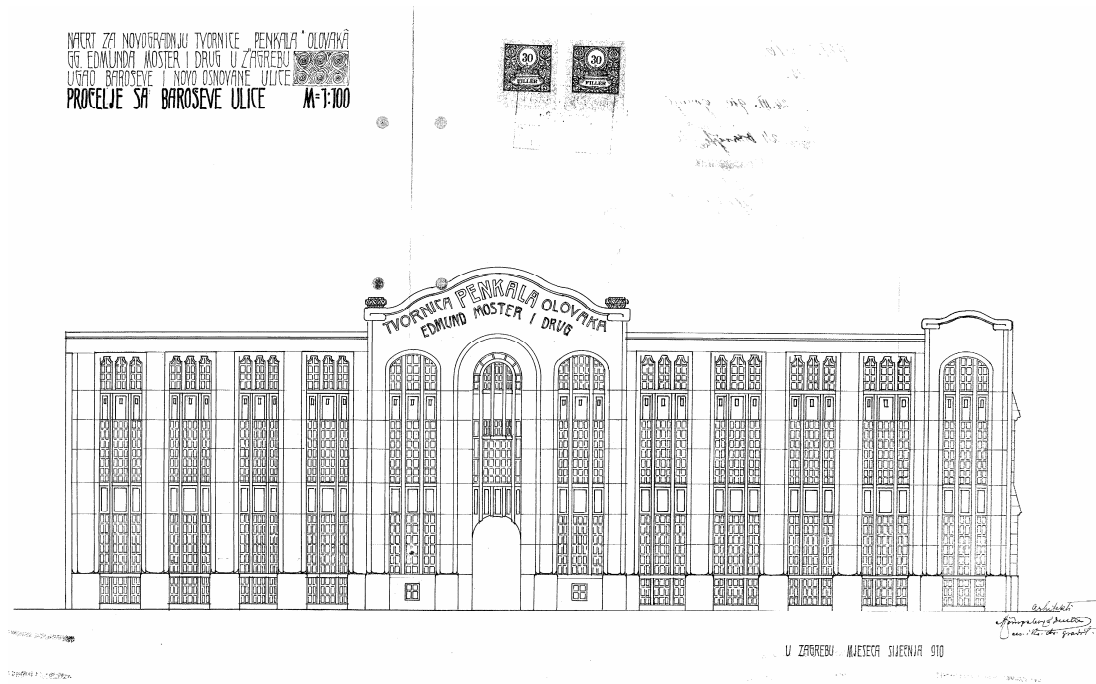
Zaključak

Tvornica „Nada Dimić“ predstavlja važan segment zagrebačke industrijske baštine, s istaknutim arhitektonskim, povijesnim, kulturnim i društvenim vrijednostima, no ona danas također predstavlja još jedan u nizu zapuštenih i zanemarenih prostora u središtu grada. Predrasuda o preskupoj obnovi postojećeg objekta kod nas je još uvijek prisutna, iako brojni međunarodni primjeri prenamjena tvorničkih objekata to jasno opovrgavaju.

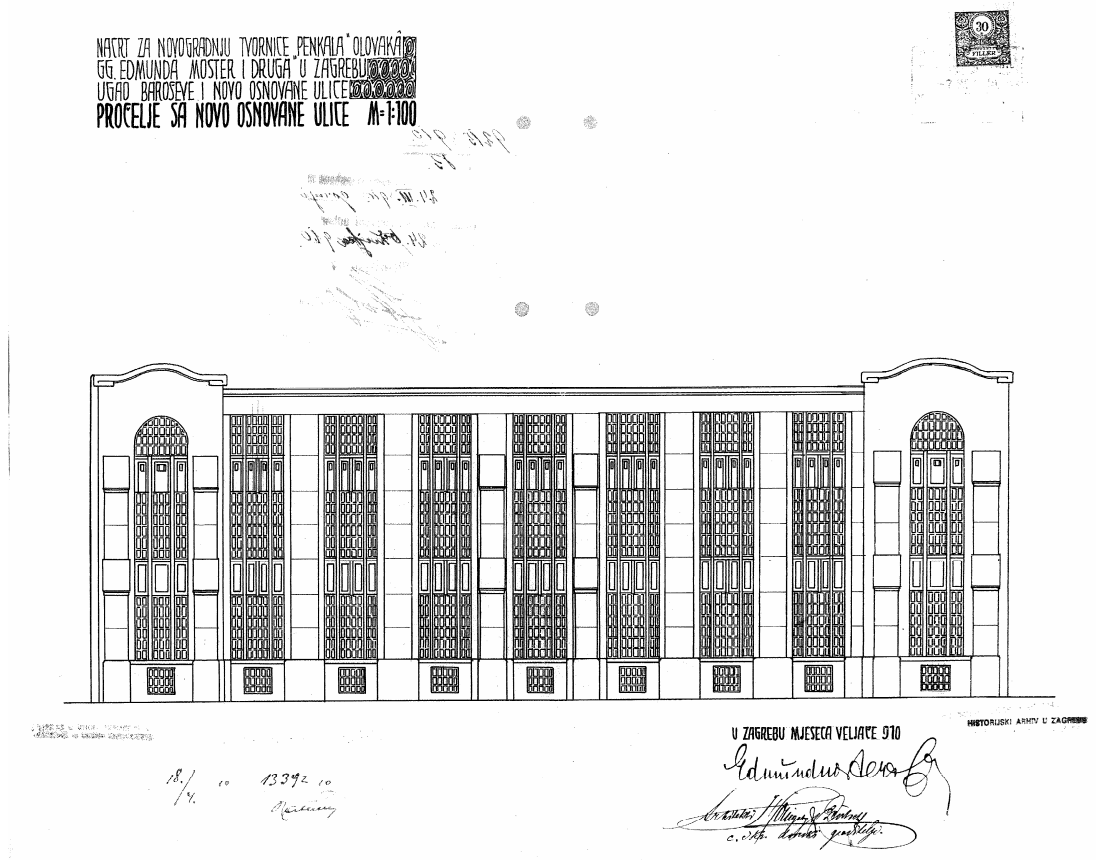
U javnom diskursu tvornica „Nada Dimić“ je zastupljena prvenstveno u okviru vijesti o novoj smjeni investitora te kao žrtva devastacija i privatnih interesa, radi čega je zadobila negativne konotacije. Stoga je potrebno osvijestiti javnost o vrijednosti industrijske baštine i mogućnostima koje ona pruža kao kulturni resurs, u okviru čega „Nada Dimić“ sadrži itekako značajan potencijal. Adekvatnom prenamjenom zapušteni industrijski objekt može postati važnim gradskim punktom u okviru kulturnog turizma te pruža raznolike mogućnosti kao budući prostor od javnog interesa koji bi bio određen potrebama građana kao korisnika prostora. Treba potaknuti javnost na proaktivno razmišljanje o potencijalima koje nude takvi prostori za ekonomski i društveni održivi razvoj svoje okoline. Zagreb je specifičan upravo po svojoj bogatoj industrijskoj baštini na koju treba gledati kao ravnopravnu i značajnu kulturnu baštinu. Kao dobar primjer edukacije o zagrebačkom industrijskom nasljeđu i njenog promicanja u javnom diskursu svakako se pokazao spominjani višegodišnji projekt Muzeja grada Zagreba, koji kroz izložbe, predavanja, radionice i tematske šetnje podsjeća na zapuštene prostore i ističe njihovu važnost u urbanoj povijesti i slici grada. Ipak, nadležne su gradske institucije pasivne prema pojedinim zaštićenim objektima, te se i zaštita „Nade Dimić“ kao dijela povijesne urbane cjeline Zagreba doima kao puka formalnost. Njena je vrijednost svakako prepoznata u stručnim krugovima, no devastacije koje je građevina pretpila kao i izostanak potrebne konsolidacije kao da govore suprotno. U prilog tome govori i to da tvornica nije detaljnije obrađivana u stručnoj literaturi niti je objavljen njen detaljniji povijesni pregled izgradnje i djelovanja. Stoga je temeljni cilj ovoga rada bio prikaz povijesnog razvoja tvornice „Nada Dimić“ - od njene izgradnje, preko svih pregradnji i nadogradnji tijekom povijesti do današnjeg stanja, ističući pritom njene estetske, kulturne i povijesne vrijednosti i stavljajući je u kontekst zaštite zagrebačke industrijske baštine općenito. Kako je i u novijim međunarodnim poveljama za zaštitu industrijske baštine istaknuto, potrebno je stvoriti temeljitu dokumentaciju kao bazu za planiranje budućih mjera zaštite, intervencija i prenamjene. Ovaj rad nudi tek djelomičan pregled povijesti tvornice „Nada Dimić“ prema dostupnim podacima i naglašava potrebu za daljnjim arhivskim i

terenskim istraživanjima. Naglasak je pritom na obuhvaćanju raznih aspekata – materijalnih / nematerijalnih, društvenih, kulturnih, estetskih i drugih, za što je potrebna suradnja disciplina i institucija, odnosno interdisciplinarna metodologija. Takva su istraživanja potrebna radi dobivanja što potpunije slike razvoja tvornice te omogućavanja njene revitalizacije i očuvanja njenih vrijednosti u suvremenom kontekstu. Osim prijeko potrebnih konsolidacijskih mjera na tvornici, ona zaslužuje kreativne i promišljene ideje, koje bi istaknule i adekvatno prezentirale njene vrijednosti i omogućile njen kontinuirani život u gradskom prostoru prema principima održivog razvoja.

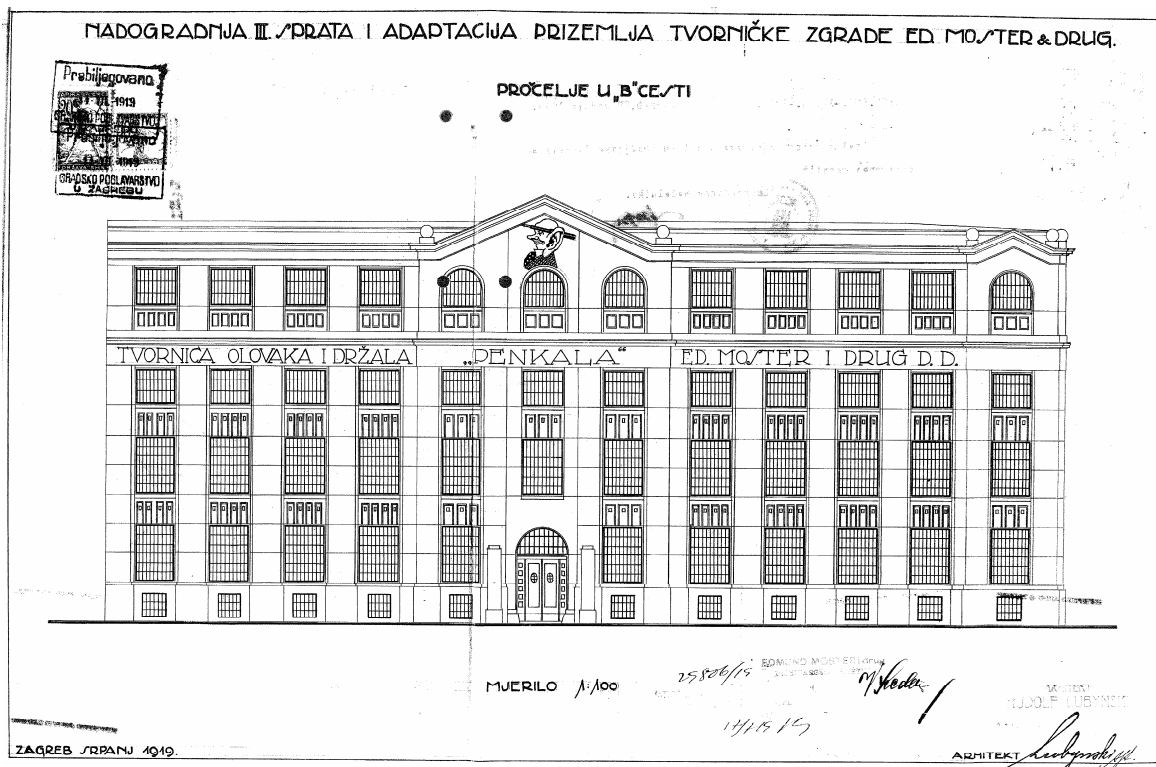
Slikovni prilozi

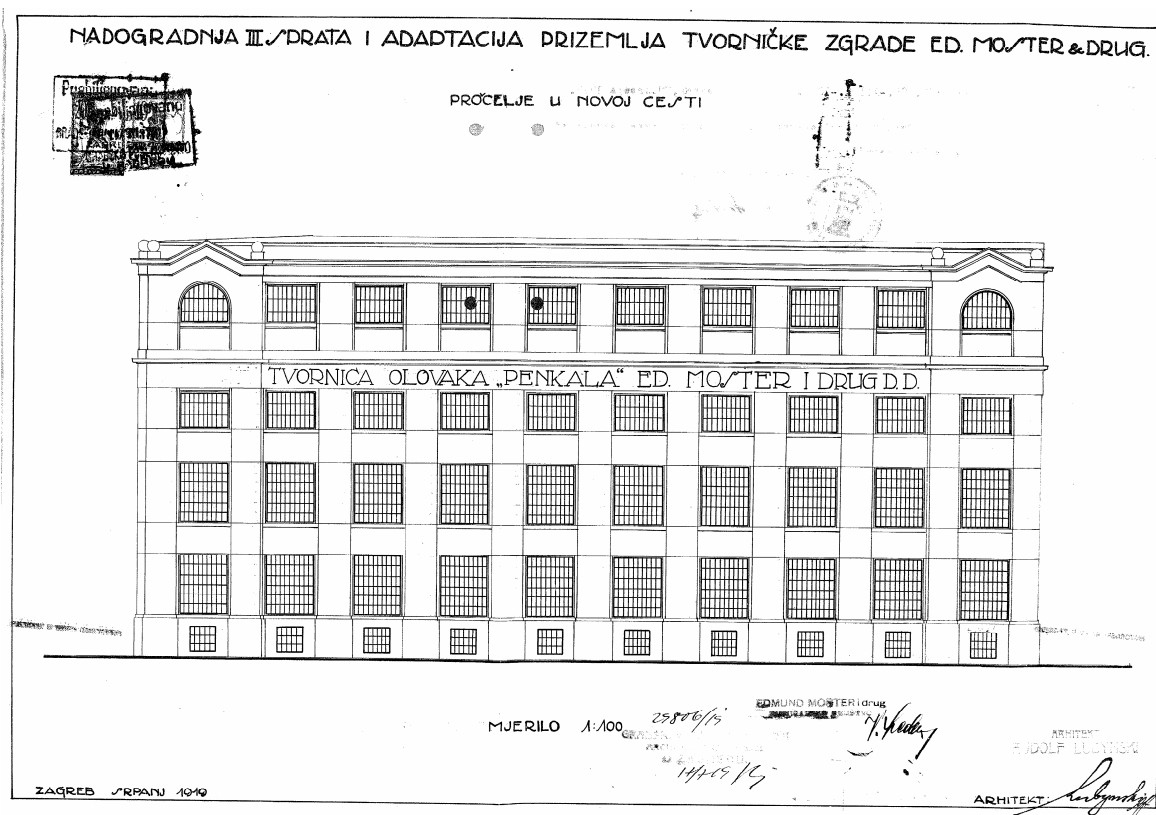
Slika 1 : Hönigsberg i Deutsch, nacrt pročelja s Branimirove ulice, 1910.

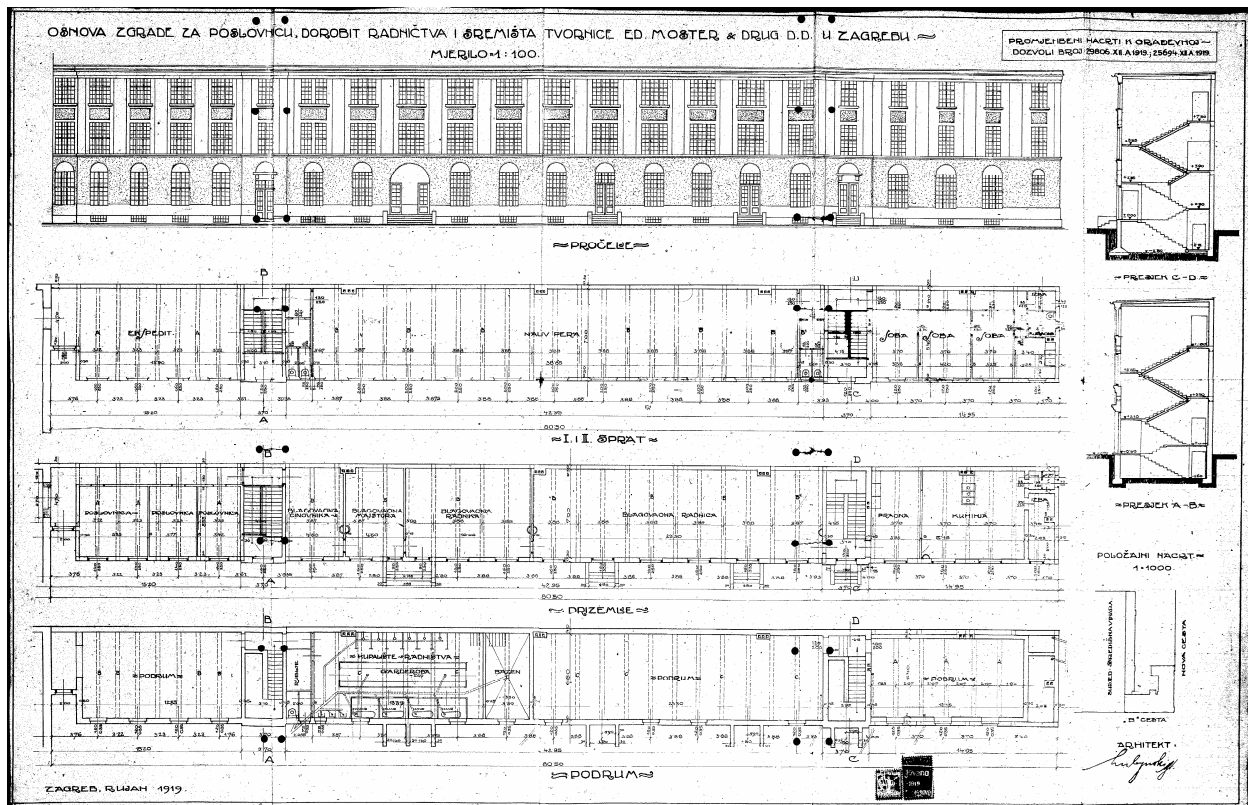
Slika 2: Hönigsberg i Deutsch, nacrt pročelja s Erdodyjeve ulice, 1910.

Slika 3: Rudolf Lubynski, nacrt pročelja s Branimirove ulice, 1919.

Slika 4: Rudolf Lubynski, nacrt pročelja s Erdodyjeve ulice, 1919.

Slika 5: Lubynski, nacrt zgrade za dobrobit radništva, 1920.

Slika 6: Prostorija zgrade za dobrobit radništva, 1922-1925.

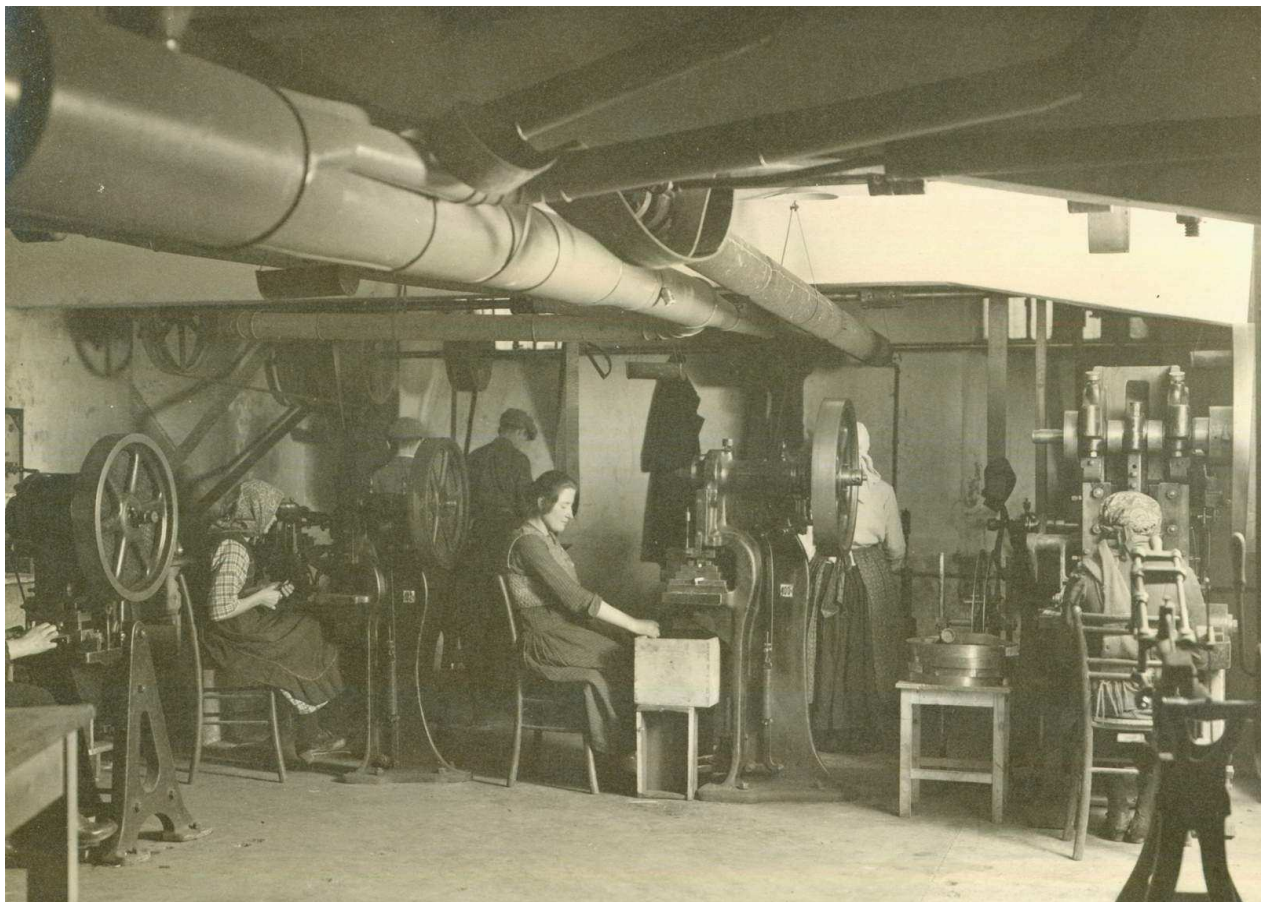
Slika 7: Dječji vrtić u zgradi za dobrobit radništva, 1922-1925.

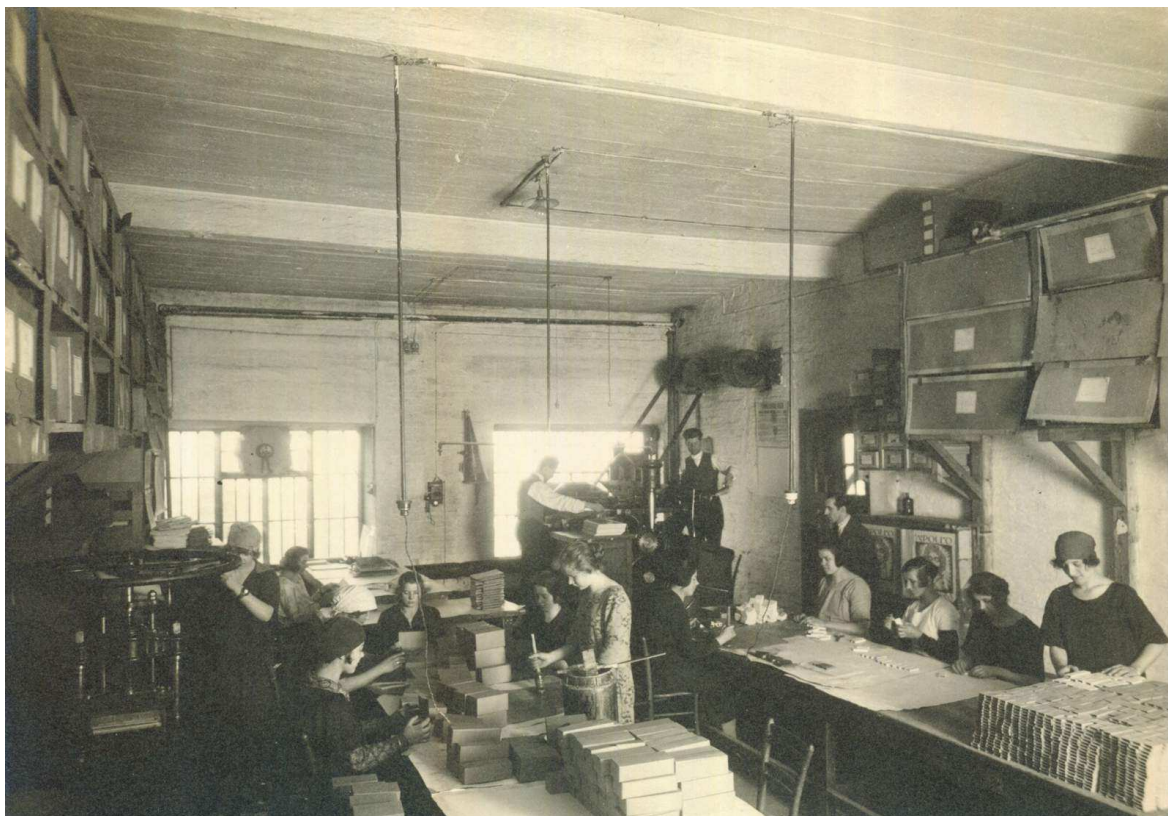
Slika 8: Zahodi i kupaone u zgradi za dobrobit radništva, 1922-1925.

Slika 9: Ugaoni pogled na zgradu tvornice, 1922-1925.

Slika 10: Radnice u tvornici „Penkala“, 1922-1925.

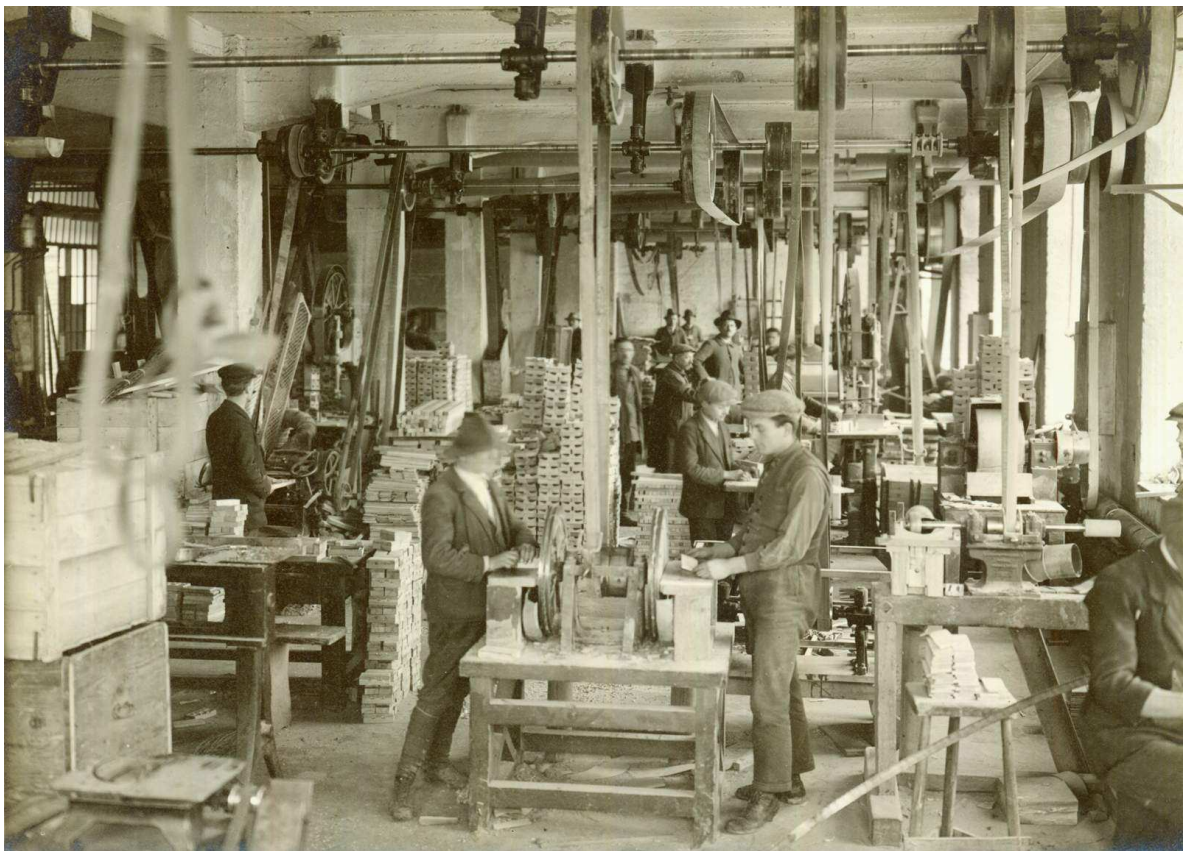
Slika 11: Radnice u tvornici „Penkala“, 1922-1925.

Slika 12: Radnice u tvornici „Penkala“, 1922-1925.

Slika 13: Radnice u tvornici „Penkala“, 1922-1925.

Slika 14: Radnici u tvornici „Penkala“, 1922-1925.

Slika 15: Skladište u tvornici „Penkala“, 1922-1925.

Slika 16: Reklamna povorka za „Penkala“ olovke i pisaći pribor, 1922-1925.

Slika 17: Umjetnička intervencija „SOS za Nadu Dimić“ Sanje Ivenković, 2000.

Slika 18: Središnji dio glavnog pročelja u Branimirovoj ulici, 2013.

Slika 19: Detalj oštećenja prozora na pročelju u Erdodyjevoj ulici, 2013.

Slika 20: Pogled prema urušenoj dvorišnoj zgradi tvornice i nadogradnji sa zapadne strane, 2013.

Slika 21: Detalj urušenog dijela dvorišne zgrade i prislonjene nadogradnje (autopraona), 2013.

Slika 22: Natkriveni prolaz koji vodi do unutarnjeg dvorišta tvornice, 2013.

Slika 23: Pogled iz unutarnjeg dvorišta, 2013.

Slika 24: Dvorišni ulaz u zgradu, 2013.

Slika 25: Oštećenja u unutrašnjosti tvorničke zgrade (1.kat), 2013.

Slika 26: Oštećenja u unutrašnjosti tvorničke zgrade (1.kat), 2013.

Slika 27 i 28: Oštećenja u unutrašnjosti tvornice, 2013.

Slika 29: Urušeni zidovi u 2. katu dvorišne zgrade tvornice, 2013.

Slika 30: Pogled s balkona 1.kata tvornice prema urušenom dijelu dvorišne zgrade, 2013.

Slika 31: Urušeni strop u prostoriji 2. kata koja gleda na Erdödyjevu ulicu, 2013.

Slika 32: Urušeni strop u 3. katu tvornice u ugaonom dijelu zgrade, 2013.

Slika 33: Tvornička hala u ugaonom dijelu zgrade na 3. katu, 2013.

Slika 34: Pogled prema ugaonoj tvorničkoj hali s balkona na dvorišnoj strani zagrede (3.kat), 2013.

Slika 35: Tvornička prostorija na 3. katu s pogledom na Branimirovu ulicu, 2013.

Slika 36: Tvornička hala u ugaonom dijelu zgrade na 1. katu, 2013.

Slika 37: Tvornička prostorija s pogledom na Branimirovu ulicu (1.kat), 2013.

Slika 38: Tvornička hala u ugaonom dijelu zgrade na 2. katu, 2013.

Slika 39: Tvornička prostorija s pogledom na Branimirovu ulicu (2.kat), 2013.

Slika 40: Pogled iz tvornice na Branimirovu ulicu i željezničku prugu, 2013.

Popis ilustracija

Slika 1 : Hönigsberg i Deutsch, nacrt pročelja s Branimirove ulice, 1910., HR DAZG – 1122, Zbirka građevinske dokumentacije, DP/Br.31, Branimirova ulica 43.

Slika 2: Hönigsberg i Deutsch, nacrt pročelja s Erdödyjeve ulice, 1910., HR DAZG – 1122, Zbirka građevinske dokumentacije, DP/Br.31, Branimirova ulica 43.

Slika 3: Rudolf Lubynski, nacrt pročelja s Branimirove ulice, 1919., HR DAZG – 1122, Zbirka građevinske dokumentacije, DP/Br.31, Branimirova ulica 43.

Slika 4: Rudolf Lubynski, nacrt pročelja s Erdödyjeve ulice, 1919., HR DAZG – 1122, Zbirka građevinske dokumentacije, DP/Br.31, Branimirova ulica 43.

Slika 5: Rudolf Lubynski, nacrt zgrade za dobrobit radništva, 1920., HR DAZG – 1122, Zbirka građevinske dokumentacije, DP/Br.31, Branimirova ulica 43.

Slika 6: Prostorija zgrade za dobrobit radništva, MUO, Zbirka starije fotografije, Tvornica „Penkala“ (1922-1925).

Slika 7: Dječji vrtić u zgradi za dobrobit radništva, MUO, Zbirka starije fotografije, Tvornica „Penkala“ (1922-1925).

Slika 8: Zahodi i kupaone u zgradi za dobrobit radništva, MUO, Zbirka starije fotografije, Tvornica „Penkala“ (1922-1925).

Slika 9: Ugaoni pogled na zgradu tvornice, MUO, Zbirka starije fotografije, Tvornica „Penkala“ (1922-1925).

Slika 10: Radnice u tvornici „Penkala“, MUO, Zbirka starije fotografije, Tvornica „Penkala“ (1922-1925).

Slika 11: Radnice u tvornici „Penkala“, MUO, Zbirka starije fotografije, Tvornica „Penkala“ (1922-1925).

Slika 12: Radnice u tvornici „Penkala“, MUO, Zbirka starije fotografije, Tvornica „Penkala“ (1922-1925).

Slika 13: Radnice u tvornici „Penkala“, MUO, Zbirka starije fotografije, Tvornica „Penkala“ (1922-1925).

Slika 14: Radnici u tvornici „Penkala“, MUO, Zbirka starije fotografije, Tvornica „Penkala“ (1922-1925).

Slika 15: Skladište u tvornici „Penkala“, MUO, Zbirka starije fotografije, Tvornica „Penkala“ (1922-1925).

Slika 16: Reklamna povorka za „Penkala“ olovke i pisaći pribor, MUO, Zbirka starije fotografije, Tvornica „Penkala“ (1922-1925).

Slika 17: Umjetnička intervencija „SOS za Nadu Dimić“ Sanje Ivenković, 2000., preuzeto s: <http://www.tumblr.com/tagged/sanja-ivekovic>, posjećeno 20.8.2013.

Slika 18: Središnji dio glavnog pročelja u Branimirovoj ulici, fotografiju snimila: Marina Pretković, kolovoz 2013.

Slika 19: Detalj oštećenja prozora na pročelju u Erdodyjevoj ulici, fotografiju snimila: Marina Pretković, kolovoz 2013.

Slika 20: Pogled prema urušenoj dvorišnoj zgradi tvornice i nadogradnji sa zapadne strane, fotografiju snimila: Marina Pretković, kolovoz 2013.

Slika 21: Detalj urušenog dijela dvorišne zgrade i prislonjene nadogradnje (autopraona), fotografiju snimila: Marina Pretković, kolovoz 2013.

Slika 22: Natkriveni prolaz koji vodi do unutarnjeg dvorišta tvornice, fotografiju snimila: Marina Pretković, kolovoz 2013.

Slika 23: Pogled iz unuranjeg dvorišta tvornice, fotografiju snimila: Marina Pretković, kolovoz 2013.

Slika 24: Dvorišni ulaz u zgradu, fotografiju snimila: Marina Pretković, kolovoz 2013.

Slika 25: Oštećenja u unutrašnjosti tvorničke zgrade, fotografiju snimila: Marina Pretković, kolovoz 2013.

Slika 26: Oštećenja u unutrašnjosti tvorničke zgrade, fotografiju snimila: Marina Pretković, kolovoz 2013.

Slika 27: Oštećenja u unutrašnjosti tvorničke zgrade (1.kat), fotografiju snimila: Marina Pretković, kolovoz 2013.

Slika 28: Oštećenja u unutrašnjosti tvorničke zgrade (3.kat), fotografiju snimila: Marina Pretković, kolovoz 2013.

Slika 29: Urušeni zidovi u 2. katu dvorišne zgrade tvornice, fotografiju snimila: Marina Pretković, kolovoz 2013.

Slika 30: Pogled s balkona 1.kata tvornice prema urušenom dijelu dvorišne zgrade, fotografiju snimila: Marina Pretković, kolovoz 2013.

Slika 31: Urušeni strop u prostoriji 2. kata tvorničke zgrade koja gleda na Erdodyjevu ulicu, fotografiju snimila: Marina Pretković, kolovoz 2013.

Slika 32: Slika 30: Urušeni strop u 3.katu tvornice u ugaonom dijelu zgrade, fotografiju snimila: Marina Pretković, kolovoz 2013.

Slika 33: Tvornička hala u ugaonom dijelu zgrade na 3. katu, fotografiju snimila: Marina Pretković, kolovoz 2013.

Slika 34: Pogled prema ugaonoj tvorničkoj hali s balkona na dvorišnoj strani zagrede (3.kat), fotografiju snimila: Marina Pretković, kolovoz 2013.

Slika 35: Tvornička prostorija u 3. katu s pogledom na Branimirovu ulicu, fotografiju snimila: Marina Pretković, kolovoz 2013.

Slika 36: Tvornička hala u ugaonom dijelu zgrade na 1.katu, fotografiju snimila: Marina Pretković, kolovoz 2013.

Slika 37: Tvornička prostorija s pogledom na Branimirovu ulicu (1.kat), fotografiju snimila: Marina Pretković, kolovoz 2013.

Slika 38: Tvornička hala u ugaonom dijelu zgrade na 2. katu, fotografiju snimila: Marina Pretković, kolovoz 2013.

Slika 39: Tvornička prostorija s pogledom na Branimirovu ulicu (2.kat), fotografiju snimila: Marina Pretković, kolovoz 2013.

Slika 40: Pogled iz tvornice na Branimirovu ulicu i željezničku prugu, fotografiju snimila: Marina Pretković, kolovoz 2013.

Bibliografija

Arhivski izvori

Državni arhiv u Zagrebu, HR DAZG – 1122, Zbirka građevinske dokumentacije, DP/Br.31, Branimirova ulica 43.

Državni arhiv u Zagrebu, HR DAZG – 1122, Zbirka građevinske dokumentacije, DP/Br.206, Erdodyjeva ulica 16b.

Hrvatski državni arhiv, HDA – 1422 ZB AGEFOTO, albumi 26, 27, 40, 41, 55,61, 89, 90, 94, 95, 96, 97, 98, 108, 213, 218, 220, Tvornica „Nada Dimić“.

Muzej za umjetnost i obrt, MUO, Zbirka starije fotografije, Tvornica „Penkala“ (1922. - 1925.).

Sekundarni izvori

ARČABIĆ, G. (2007.a), *Zagrebačka industrijska baština u registru kulturnih dobara Republike Hrvatske - pregled, stanje, potencijali*, "Informatica museologica" 38 (1-2): 22-29, Zagreb.

ARČABIĆ, G. (2007.b), *Budućnost europske industrijske baštine. 4. međunarodna bienalna konferencija Industriální stopy, Prag, 17. - 23. rujna 2007.*, "Informatica museologica" 38 (3-4): 187-193, Zagreb.

ARČABIĆ, G. (2011.), *Predgovor*, „Nova namjena starih industrijskih građevina : četrdeset godina zaštite industrijskih spomenika u Njemačkoj : dodatak katalogu izložbe s prijevodom tekstova na hrvatski jezik“, 5-6, Muzej grada Zagreba, Zagreb.

BOŽIĆ, N. i GAŠPAROVIĆ, S. (2007.), *IBA Emscher Park - Kreativni pristup industrijskom nasljeđu - primjer regiju Ruhr u Njemačkoj*, "Informatica museologica" 38 (1-2): 6-21, Zagreb.

BULIMBAŠIĆ, S. (2001.), *Industrijska arheologija na području Trogira*, "Zbornik radova Prvog hrvatskog simpozija o industrijskom nasljeđu. Grad za 21. stoljeće", 243-252, Karlovac.

ČURLIN, I., DEVIĆ, A., ILIĆ, N., KRŠIĆ, D., SABOLOVIĆ, S. (2003.), *Što, kako i za koga. Povodom 152. godišnjice Komunističkog manifesta*, Arkzin (et al.), Zagreb.

ČULIG, I. (2001.), *Ka estetici industrijskog nasljeđa*, "Zbornik radova Prvog hrvatskog simpozija o industrijskom nasljeđu. Grad za 21. stoljeće", 49-65, Karlovac.

DABAC, M. (1985.), *Rudolf Lubynski i njegovo doba*, „Arhitektura: časopis za arhitekturu, urbanizam i primjenjenu umjetnost, God. 37/38 (1984/1985) br.189-195, 160-169, Zagreb.

DOBRONIĆ, Lj. (1965.), *Zagrebački arhitekti Hönigsberg i Deutsch*, S.N., Zagreb.

DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, B. (2001.), *Strojarnica državne ugarske željeznice u Zagrebu - elementi za stvaranje novog urbanog identiteta*, "Zbornik radova Prvog hrvatskog simpozija o industrijskom nasljeđu. Grad za 21. stoljeće", 243-252, Karlovac.

- GALOVIĆ, K. (2001.), *Kraljevski povlašteni zagrebački parni i umjetni mlin*, "Zbornik radova Prvog hrvatskog simpozija o industrijskom nasljeđu. Grad za 21. stoljeće", 255-273, Karlovac.
- GORŠIĆ, M. (2001.), *Uvod*, "Zbornik radova Prvog hrvatskog simpozija o industrijskom nasljeđu. Grad za 21. stoljeće", 11-19, Karlovac.
- KARAMAN, I. (1991.), *Industrijalizacija građanske Hrvatske*, ITP „Naprijed“, Zagreb.
- KNEŽEVIĆ, S. (2003.), *Zgrada nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu*, „Secesija u Hrvatskoj“, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb.
- KNEŽEVIĆ, S, LASLO, A. (2011.), *Židovski Zagreb*, Židovska općina Zagreb, Zagreb.
- MARJANIĆ, S. (2011.), *Art intervention in industrial cultural heritage or, how does socially useful art come about?*, „Narodna umjetnost“. 48/1., 29.–53, Zagreb.
- MAROEVIĆ, I. (2001.), *Muzealizacija industrijske baštine kao kulturni resurs*, "Zbornik radova Prvog hrvatskog simpozija o industrijskom nasljeđu. Grad za 21. stoljeće", 75-87, Karlovac.
- PALADINO, Z. (2012.), *Zaštita zagrebačke industrijske baštine izradbom konzervatorskih elaborata Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu*, "Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske" 33/34-2009.-2010.: 147-172, Zagreb.
- PREMERL, T. (2001.), *Estetika industrijske arhitekture – temelj moderne*, "Zbornik radova Prvog hrvatskog simpozija o industrijskom nasljeđu. Grad za 21. stoljeće", 65-75, Karlovac.
- RADOVIĆ MAHEČIĆ, D. (2001.), *Radnička naselja u Zagrebu između ratova*, "Zbornik radova Prvog hrvatskog simpozija o industrijskom nasljeđu. Grad za 21. stoljeće", 227-243, Karlovac.
- ROGIĆ, T. (2001.), *Sustav kriterija zaštite i njen značaj*, "Zbornik radova Prvog hrvatskog simpozija o industrijskom nasljeđu. Grad za 21. stoljeće", 35-49, Karlovac.
- ŠEPIĆ, Lj. (2001.a), *Industrijsko nasljeđe u hrvatskoj u kontekstu svjetskog industrijskog nasljeđa*, "Zbornik radova Prvog hrvatskog simpozija o industrijskom nasljeđu. Grad za 21. stoljeće", 21-35, Karlovac.
- ŠEPIĆ, Lj. (2001.b), *Svijetla budućnost - vrijeme spašavanja i revitalizacije industrijskog nasljeđa*, "Zbornik radova Prvog hrvatskog simpozija o industrijskom nasljeđu. Grad za 21. stoljeće", 275-283, Karlovac.
- ŠEPIĆ, Lj. (2007.), *Tehničko nasljeđe 19. i 20. stoljeća kao dio gradskog identiteta Zagreba*, "Informatica museologica" 38 (1-2): 30-33, Zagreb.
- ŠIMPRAGA, S. (2010.), *Potencijali arhitekture industrije*, "Zagreb, javni prostor", 357-371, Porfirogenet, Zagreb.

Web-izvori

<http://www.revizija.hr/izvjesca/2007/revizije-pretvorbe-i-privatizacije/507-nada-dimic-zagreb.pdf>, posjećeno 20.8.2013.

<http://www.tportal.hr/vijesti/hrvatska/57619/Gorjela-tvornica-Nada-Dimic.html>; posjećeno 15.8.2013.

<http://www.tportal.hr/biznis/novaciulaganje/110782/Jure-Radic-preuzeo-projekt-Nade-Dimic-od-Keruma.html>, posjećeno 15.8.2013.

<http://www.igh.hr/page.asp?pageID=1>, posjećeno 20.8.2013.

<http://www.stipic.hr/o-grupi.aspx>, posjećeno 20.8.2013.

<http://www.jutarnji.hr/institut-igh-u-dugu-od-1-7-milijardi-kuna--kobni-projekt-cnomerec-centar-/1108169/>; <http://www.poslovni.hr/hrvatska/stipic-grupi-umjesto-nagodbe-sad-prijeti-odlazak-u-stecaj-247467#>, posjećeno 20.8.2013

<http://www.liderpress.hr/Default.aspx?sid=28428>, posjećeno 20.8.2013.

<http://zg-magazin.com.hr/samo-u-tekstilnoj-industriji-do-danas-izgubljeno-vise-od-100-000-radnih-mjesta/>, posjećeno 20.8.2013.

<http://www.jutarnji.hr/tko-je-pucao-u-nadu-dimic/271313/>, posjećeno 20.8.2013.

<http://www.zenska-mreza.hr/content/view/85/32/>, posjećeno 20.8.2013.

http://www.zagrebancija.com/hr-aktualnosti/foto--hns-ovci-ispred-tvornice-nada-dimic_303442, posjećeno 20.8.2013.

http://www.ljudmila.org/scca/platforma3/ilic_krstic.htm, posjećeno: 20.8.2013.

www.erih.net/index.php, posjećeno 20.8.2013.

<http://histoire-cnrs.revues.org/1778#tocto1n2>, posjećeno 20.8.2013.

<http://www.zg-ib.org/>, posjećeno u ožujku 2013.

www.archeologyuk.org, posjećeno 20.8.2013.

www.industrial-archeology.org, posjećeno 20.8.2013.

<http://ticcih.org/about/charter/>, posjećeno 20.8.2013.

www.icomos.org/Paris
[2011/GA2011_ICOMOS_TICCIH_joint_principles_EN_FR_final_20120110.pdf](http://www.icomos.org/Paris/2011/GA2011_ICOMOS_TICCIH_joint_principles_EN_FR_final_20120110.pdf); posjećeno 20.8.2013.

www.lauba.hr/hr/o-laubi-3, posjećeno 20.8.2013.